

રત્ન

એક કથાકાવ્ય

લેખક

ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

પ્રકાશકમંડળ

ધનસુખલાલ મહેતા • વિશ્વોચન ધ્રુવ • ચન્દ્રવદન મહેતા

મુખ્યવિક્રેતા

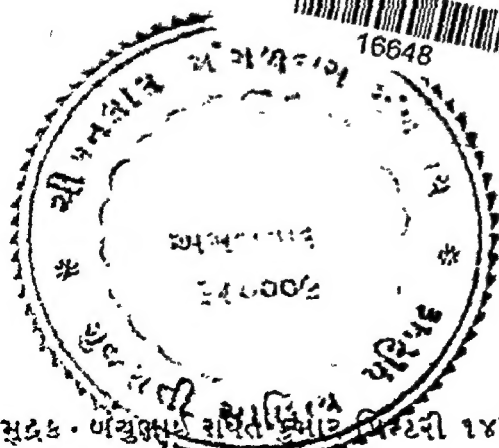
આર.આર. શેઠની કં. મુંબાઈ-૨

બીજી આવૃત્તિ

૧૯૩૯

16648

સુદ્રઢ • બંચુભાઈ રાધીકામ્ભાઈ મિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ
પ્રકાશક • ચન્દ્રવદન મહેતા ૧૧મો રસ્તો ખાર • મુંબાઈ

નિવેદન

૨ તન ૧૯૨૪માં લખવું શરૂ કરેલું, ૧૯૨૯માં લગભગ પૂરું કરેલું ૧૯૩૭માં પહેલું પ્રગટ કરી શક્યો. વચગાળે શું થયું, ત્રણચાર વર્ષ હાથમાં લીધેલું જ નહિ, કે ક્યારે ફેટલું વધાર્યું, એ ઝીણી વિગતો અહીં અસ્થાને છે.

આ એક લાંબું વાર્તાકાવ્ય છે. એમાં સળંગ પૃથ્વી છંદ વાપર્યો છે. શ્લોકભંગ કર્યો છે. ચતિભંગ માટે દી. બ. ધ્રુવસાહેબની ઐતિહાસિક નોંધ જોતાં ચતિભંગને કોઈ દોષ નહિ ગણે; છતાં ગણાય તો ચતિભંગની પણ છૂટ લીધી છે. પણ એ બધું નથી, એમ કહીને ‘બ્લૅકવર્સ’નો અખતરો કરવાનો લહાવો મારે લેવો નથી.

જેને અર્પણ કરે છું તે આજે અહીં નથી. ‘રતન’માં એની છાયા ફેટલી? ત્રણ ઇલાઓમાંની એ કોણ?

‘રતન’ પહેલાં લખેલું ‘ભ્રમ’. ઇલા મંબંધી ભાઈગહેનનું હેત આલેખતી, લખવામાં એ મારી પહેલી કૃતિ; પરંતુ એ કાવ્યને છાપવામાં ઉતારું નહિ ત્યાં સુધી એ વિષે અત્યારે હું કશું જ કહેવા તૈયાર નથી.

મનુષ્યનો સાચો સ્વભાવ તો તેના અંતરને, જાણે અજાણ્યે સમય મળતાં વ્યક્ત કરવા તલસે જ છે, પણ અહીંની દુનિયાનું ડહાપણ એને એ ભીતરમાં છુપાવવાની છેતરપિંડી આદરવાનું ફરમાવે છે. એ બે વિરોધક તત્ત્વો

વચ્ચે માણસનું ઊભારાતું હૈયું ધણીવાર ગૂંગળાઈ રહે છે. મારી ગૂંગળામણ કરતાં પણ અદકી એવી અકળામણમાં ફેટલાક વિરલ જીવોએ આનંદ માણ્યો છે— માણે છે, એ મારી જાણમાં છે; ત્યાં સુધી એ સાધના એમની પાસે શીખી મૂગામૂગા મારે આશ્વસન લેવું રહ્યું. અત્યારે તો એટલું જ કહી શકું કે જીવન-વહેણની બદલાતી ગતિને જાણનાર એ મહાશક્તિએ એ ઈલા-લાવ આલેખતી વધારે કૃતિઓ લખાવવાનું હવે નિમ્યું લાગતું નથી.

રે રે! મનુષ્યે સદા દૈવાધીન જ રહેવાનું?

અનેક મુરખ્ખીઓએ, મિત્રોએ, નિકટના સ્નેહીઓએ આ વાંચી સલાહ-સૂચનો દીધાં છે. એ સૌનો હું અતિશય આભારી છું.

અને હું બાળક, પિતામહ જેવા શ્રી કે. હ. ધ્રુવનો તે શો આભાર માનું?

અન્દવદન મહેતા

આ ખીજ આવૃત્તિ

આમાં વધારેમાં એટલું જ કે ત્રણ લીટી બદલી છે: ક્રમ-૧૧૩૫, ૧૧૩૬ અને ૧૧૩૭, સ્પષ્ટ નહોતી એટલે.

જીવનવહેણની બદલાતી ગતિ—બદલાઈ જ ગઈ છે, અને છતાં ઉપર સૂચવેલી ગૂંગળામણ ચાલુ જ છે. મારે મન રતન જેવી એક હતી— તે તો ક્યારની ચાલી ગઈ છે; અને પછીની હકીકત તો કોને કહું?

ખરેખર, મનુષ્યે દૈવાધીન જ રહેવાનું!

શ્રી દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે ઉતારાવેલો

પૃથ્વીનો ઇતિહાસ

૬ સ. પૂર્વે ત્રીજા અને ચોથા સૈકાના સંધિમાં બિંબિસારના અમાત્ય સુગન્ધુએ ‘વાસવદત્તા નાટ્યધારા’ નામે નાટક લખ્યું હતું. તેમાંથી કર્તાના નામ સાથેના એક ઉતારામાં શિખરિણીનું ચરણ છે. બીજો ઉતારો નામ રહિત છે; પણ એના ઉપર વામનની કાવ્યાલંકાર સૂત્રની આવૃત્તિમાં જે ટિપ્પણ આપ્યું છે તે વિચારતાં એ પણ પ્રસ્તુત નાટકમાંનો જ ઉતારો હશે એમ લાગે છે. એ અવતરણ શાહલવિકીડિત ઇંદ્રમાં છે. (અર્થાત્ ઉક્ત સમયે ૧૯ અક્ષર સુધીના રૂપઅંધ જાણવામાં હતા. શિખરિણી ૧૭ અક્ષરનો ઇંદ્ર, અને હરિણી, મન્દાકાન્તા તથા પૃથ્વી પણ ૧૭ અક્ષરના જાણીતા ઇંદ્ર.) કદાચ સુગન્ધુના સમયમાં પૃથ્વી પ્રચલિત હોય. ઇ.સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં ભાસ થયો, તેના ‘અવિમારક’ નાટકમાં બીજા અંકનો છઠ્ઠો શ્લોક પૃથ્વી ઇંદ્રમાં છે. અર્થાત્, ભાસના સમયમાં પૃથ્વી ઇંદ્ર પ્રચારમાં હશે જ. એ એક જ શ્લોકમાં પ્રત્યેક ચરણમાં આઠમે અક્ષરે ત્રિરામ લેવો હોય તો લઈ શકાય એમ છે. પરંતુ એક દૃષ્ટાંત ઉપરથી યતિ હોવાનો અથવા ન હોવાનો નિર્ણય બાંધવો એ યોગ્ય ગણાય નહિ. ભાસના પછી થએલા કાલિદાસના ‘વિક્રમોર્વશીય’ નાટકના બીજા અંકનો ૧૧મો શ્લોક પૃથ્વી ઇંદ્રમાં છે. તેનું બીજું ચરણ આ પ્રમાણે છે:

પાંચ

પ્રભાવ વિદિતાનુ રોગમવમન્યતે વાપિમામ્.

એમાં આઠમે અક્ષરે વરામ લેવા જઈએ તો યતિભંગનો દોષ વહોરવો પડે છે. કાલિદાસ જેવો સમર્થ કવિ યતિભંગ કરે એ માનતાં આપણે ખંચાઈશું. અર્થાત્ એ સમયમાં યતિ આઠમે અક્ષરે ઠરાવવામાં આવ્યો ન હતો એમ કહી શકાય. ત્યાર પછી સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં હર્ષની રતનાવલીના બીજા અંકના ચોથા શ્લોકની નીચેની પંક્તિમાં પણ આઠમે અક્ષરે વિરામ લેતાં યતિભંગનો દોષ નીપજે છે:

चतुर्भिरपि साधु सौध्वति मुखे: समं व्याहतम्

આવો જ પ્રશ્ન આઠમા શતકના મધ્યભાગમાં થએલા ભવભૂતિના ‘માલતી-માધવ’ના આઠમા અંકમાં સાતમા શ્લોકના ચોથા ચરણમાં ઉપસ્થિત થાય છે.

द्विपेश्वरशिरःस्थितास्थिदलनैकवीरःकरः

અહીં આઠમા અક્ષરે વિરામ લેતાં અસ્થિનો ‘અ’ પૂર્વ અંડમાં અને ‘સ્થિ’ ઉત્તરઅંડમાં આવશે તો યતિભંગ થશે. જે યતિ સ્વીકારીએ તો આ ઉપરથી સમજાય છે કે કાલિદાસથી ભવભૂતિ સુધીમાં આઠમા અક્ષરે યતિ હશે નહિ; અર્થાત્ પ્રસ્તુત રૂપઅંધ અખંડ ચરણનો બનતો હતો.

જેને આપણે આજે ‘પૃથ્વી’નામથી ઓળખીએ છીએ તેનું નામ ભરત નાટ્યશાસ્ત્રના ૧૫મા અધ્યાયના ૮૩મા શ્લોકમાં ‘વિલંબિત ગતિ’ છે. એ જ નામ છઠ્ઠા શતકના પૂર્વાર્ધમાં વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતા રચી છે તેના અધ્યાય ૧૦૩ના ૧૬મા શ્લોકમાં આપેલું મળી આવે છે. મત્રવ્ય કે છઠ્ઠા શતક સુધી પ્રસ્તુત રૂપઅંધ ‘વિલંબિત ગતિ’ના નામથી બાણીતો હતો.

પણ ત્યાર પછી થએલા વૃત્તરત્નાકરાદિ પિંગળોમાં ‘પૃથ્વી’ સંજ્ઞાથી એ ઓળખાય છે; જૂની સંજ્ઞા લુપ્ત થએલી જણાય છે.

અખંડ ચરણના રૂપબંધમાં લાંબામાં લાંબો ચરણનો રૂપબંધ તે આ વિલંબિત ગતિ ઉર્ધ્વે પૃથ્વી છે. પિંગળોમાં અખંડ અને સખંડ બંને પ્રકારના રૂપબંધોનાં ચરણને અંતે યતિ દરાવેલો છે. આ યતિ તપાસતાં એ પ્રકારના જોવામાં આવે છે. એક કેવળ પદાંત જણાવનારા છે; અને બીજા, ચરણનો અંત જણાવ્યા ઉપરાંત સંવાદની દૃષ્ટિએ પણ વિરામ માગી લેનારા. શાર્દૂલવિક્રીડિતમાં બીજા પ્રકારના પદાન્ત યતિ છે. આપણે એનાં દોષપણ એ ચરણ સળંગ બોલવા જઠરે તો બોલી શકાશે જ નહિ, કેમકે પદનો આત્મા જે સંવાદ તેનો ભંગ થાય છે. એથી બિલકું, પ્રમિતાક્ષરામાં દોષ પણ એ ચરણ, ચરણને અંતે અટક્યા વિના, સળંગ વાંચી શકાય છે. એવી જ રીતે પૃથ્વી છંદનાં પણ દોષ એ ચરણો વાંચવા ઇચ્છીએ તો સળંગ વાંચી શકીએ છીએ. અર્થાત્ એમાં સંવાદપેક્ષી યતિ છે જ નહિ. પિંગળોએ ૧૭મા અક્ષરે આપેલ યતિ ચરણના સંકેત પૂરતો જ છે.

યતિ મંબંધે ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પદચરચનાની દૃષ્ટિએ પ્રયોગને અનુસરી કહ્યું છે. પછીથી પૃથ્વી અને બીજા છંદોમાં મધ્ય યતિ ઉદ્ભવે છે, તે સંગીતની દૃષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતો હોય એમ લાગે છે. દ્રુત-વિલંબિતમાં ચોથે, સાતમે, દસમે અને બારમે અક્ષરે અત્યારે યતિ મૂકવામાં આવે છે, જેથી એ અખંડ ચરણવાળા છંદના ચાર ખંડ આપોઆપ પડી જાય છે અને શબ્દભારની વ્યવસ્થા પણ ગાયનને બંધબેસતી આવે એમ બદલાય છે. પૃથ્વી છંદમાં તો ચરણ બહુ લાંબું હોવાથી વિરામ આદ્યે અક્ષરે લેવાની પદ્ધતિ પડી હશે. એ છંદના ચરણમાં લગા લલલગા.

સાત

લગા લલલગા, અને લગાગાલગા એમ ત્રણ સન્ધિ પડે છે. કવીશ્વર દલ-
પતરામે એમના પિંગળની ઇ.સ. ૧૮૮૮માં એમની હયાતીમાં છપાવેલી
આવૃત્તિમાં આ દરેક સન્ધિને અંતે યતિ મૂકી દીધો છે.

લગી' નરનરા' રહે' ધરભર્યા' દિવા રાત્રિમાં'
નહિ હરઘડી વધે ધર વિષે, પ્રજા પૃથ્વીમાં
વિના નર કદી સ્ત્રીઓ અવનિમાં વસે જોટલી
પ્રજા પણ નહિ વધે નર વિના જુઓ એટલી.

વૃત્તરત્નાકરાર્દિ પિંગળોમાં ૬, ૬ અને ૫ અક્ષરે, એમ ત્રણ ભાગે યતિ
લેવાને બદલે ૮ ને ૯ એમ બે ભાગે યતિ, બોલવાની સગવડને માટે
રાખ્યા જણાય છે. સન્ધિની વ્યવસ્થામાં એની જરૂર જ નથી. પહેલાં બે
સન્ધિ સળંગ બોલવા હોય તો પણ બોલી શકાય છે. એમાં આરંભથી આઠમે
અક્ષરે વિરામ ન લખએ તો સંવાદનો ભંગ થતો નથી. એટલે પૃથ્વી
છંદમાં આઠમે યતિ અનાવશ્યક છે એમ ગણી શકાય.

અં જ લિ

તને સુમતિ! લે સ્મરૂં, જીવનહાણુ ખે માણતાં
 ખની અમર તું કહે; સુખદ સ્વપ્ન કેવાં ઘડી
 સમુદ્રલહરી ગૂંથી, નદીજલે મૂકી નાવડી
 ક્યહીં ક્યહીં ભમ્યાં રમ્યાં અવનિભોમ હંકારતાં?
 અનંત ભવપારની—ભિચરતાં નહિ તે છતાં
 અનેક, ઉરથી સરી ઉર ભળી—ગૂંથી ગોઠડી
 થતી હૃદયમાંહિ તખ્ત રણમાં શીળી છાંયડી
 હવે અગનજાળમાં ઘૂત સમાન, સંભારતાં.

તું તો ગઈ મૂકી મને જીવન ખેડવા એકલું
 અહીં ઉજડમાં: હવે સમરવો રહ્યો સાથ એ.
 હું રતન રંકનું મુજ અમૂલ્ય જે એટલું
 ગયું; વિધિબળે જ્યહીં ગયું હશે ત્યહીં હું ભળી
 જવા તુજ સમીપમાં ભગિનિ અંજલિ આટલી
 ‘ફળો જીવનહોંસ’ એમ કહ્યો ધરૂં આ તને.

હું ભરતખંડમાં—રવિ સુવર્ણ અસ્તાચલે
 કરે ઉદધિસ્નાનત્યાંહિ-ગુજરાતમાં ગામડું.
 વહે ઝરણ એક, તે સકળ ગામની પાસમાં
 ફરી જન જનાવરો જમીનની તૃષા છીપવે.
 છુટી રમતિયાળ એ સભર માતની ગોદથી
 નિરંતર વહે અહીં સહજ લાડતી દીકરી.
 રસાળ રસવંત વેલ, તરુછાંચડીથી શીળી,
 દરાળ ગૂંચળાં સમાં અહીંતહીં રૂડાં ગામડાં
 અનેક વિંટળાયલાં રસિકતાભર્યાં હૂંકડે,
 સદા સરલ નિર્મળાં પ્રભુકૃપા ભરેલાં રસે. ૧૦

અને ઝરણ એકલું સકળ ગામનું ગૌરવ,
 સૂકાય કદી ચૈતરે જરી, પરંતુ વર્ષા મહીં
 ભરાઈ ઊભરાય જો હૃદય માતનું હેતથી
 વહી હરખજીભરો સહજ જાય એ વહેણમાં.
 થતો વરસસંઘરો તટવસંત જીવાદિનો,
 છતાં જળ નવીન મંદ ગતિએ સદા ત્યાં વહી
 બધી મલિનતા હરે તટ પવિત્ર નિત્યે કરે.

ગામ પાસે એક નદી
 અને એનું એક ઝરણું

સેવા ૨૦
હવે ગામ તરફ

રચી કુદરતે અસંખ્ય જીવ પોષવાને રૂઢી
અહીં પરણ નિત્યની ઉભય માતપુત્રી તણી,
કરે અતિ અમૂલ્ય સેવ, ઋતુ સર્વમાં, સર્વની.

અહીં રસજતા પીળા પથ ઘરેડના, હારમાં,
અને નજીક ડોકતાં ઘર લીંપેલ માટી તણાં:
કહીંક ચિતરામણે વિવિધ આકથી ચીતર્યાં
થતાં પથિકને કદી પથ ગતાવતાં આંગળાં.
તપેલ રવિતાપથી ઝરણુવારિ દોડ્યાં ધસે
વિશાળ વટવૃક્ષની શીતળ અર્ધછાયા તળે
થવા શીતળ: ને ત્યહીં શિર તળે મૂકી પોટડું
મુસાફર રડ્યાંખડ્યાં શ્રમ ઉતારવા ઘોરતાં,
ત્યહીં ક્ષિતિજસાંકળે સકળ વૃક્ષના મંડળે
૩૦ ઊભેલ ભડવીર એક વડ વીરલો ગામનો.

અનેક ઋતુસંકટો—શરવિધાન ઓગિતના
સહી વિવિધ એ તપોધન મહા ધરી ધૈર્ય ત્યાં
અનેક અરિશસ્ત્ર સંમુખ અનન્ય એ શાંતિથી
હજી અગ્રલ દુર્ગપાલ રણશૂર ને ટેકીલો
એ વડ ઊના અનિલ ઠારતો, પથિકછત્ર શો, પાદરે
અનેક દુઃખી દુર્ખલો વિકલને જડીબુટ્ટી દે,
સદૈવ પરિત્રાણરૂપ સહુ સાધુ સંરક્ષતો

૫૧૨

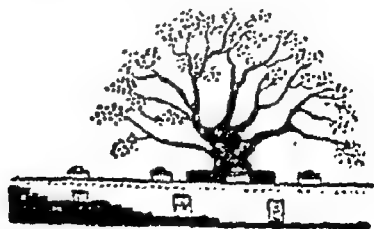
જ

અનેક વરસો ધૂમેલ સમરે મહાભારતે
 અજેય અભિમન્યુ શો, વિજયમસ્ત ઊભો હજી.
 અનેક ઇતિહાસની, પ્રણયગોઠ ને વેઠની, ૪૦
 પ્રજાજીવનની ઊની શીતળ શાંત ગંભીર ને
 કદી કટુ રસે ભરી, ધગધગંત અંગાર શી
 કંઈ અવનવી કથા, પ્રખળ કાળની દહેરમાં
 અનેક દશકા થકી હજી ચ ડોલતો એકલો
 મહા જટિલ જોગિયો વડ કહે અહોરાત્રિએ.
 કંઈ શુભ દિને વડે દુઃખભરેલ માડી તાણું
 વહાય દીકરી થતાં, વિરહ આંસુ પીધાં હતાં.
 અનેક વઢવાડમાં, વચનની થતી આપલે,
 બધા રસપ્રસંગમાં, અચળ એક સાક્ષી સમો
 ખડો થઈ ઊભો હજી. કદિક ગામના વૃદ્ધની ૫૦
 પડે નજર તો કહે ઊલટભેર એ હર્ષથી:
 ‘રમ્યા વડ નીચે જ એ રમત બાલ્યકાળે ઘણી.’
 ત્યહીં કૃષિક બાળ સૌ વડલટો ગૂંથી હીંચતાં.
 અહીં જ વળી ચોતરો ધનઘટા નીચે શાંતિમાં.
 ૬૦ એની નીચેના
 ચોતરો
 ખરે પવન વાય તેમ ખખડી તરુપાંદડાં,
 ખરી, વળી જતાં ઊડી, તરત ધૂળ ભેગાં થઈ
 ઊડે ધૂળ સમાં, ગ્રહે પવન વાય તેની દિશા.

અનેક વરસો તણી અહીં થકી ઊડી ધૂળનો
 થપાયલ લિંપાયલો ઘડી વિરામનો ચોતરો.
 ૬૦ દશાપલટ એમ કાળગળ એકલે ગામના
 પટેલ મુળી ને. ઘણી કંઈક કાળખાયેલને
 રમાડીફદવી અહીં, અહીં થકી જતી ગામની
 મરોડમય કમ્મરે જળભરેલ ખેડાં લઈ
 જરી મલપતી મીઠી મલકતી ગંધી નાર શું
 કુમાર-દગ—શુદ્ધભાવ—ચમકાવી, લેગાં કરી,
 અનત પ્રગટાવી પ્રેમ, દઈ આશ ને જીવન,
 અનેક ઘટમાળમાં જીવન ફેરવીને અહીં,
 ગુજરી જતાં વળી ગત થતાં, સ્મશાન અહીંથી જતાં આકરો
 ચઢેલ સહુ થાક તેય ઉતરાવતો ચોતરો.
 ઉઠેલ તરુપર્ણ શાં જીવન લેજવી દે ધૂળે,
 નિરાશ ગતકાળ માટ નવી આશમાં જીવતો
 રહ્યો અસલ ચોતરો, અસલ લોક એ ઓળખે.

ગુજરી જતાં

ચોતરાના લીંપણની
 ધૂળ અને સ્મશાને
 ખાજેલા લોકોની ર-
 ખ્યા, ખંને એક જ.

ઊગે સૂરજ જેમ એમ ઘટમાળ આલી જતી.
 કરે દિવસ વૈતરૂં મજુર ને ધણી સાથમાં;
 બપોર તપતાં જમે મધુર છાશ ને રોટલા;
 શમે દિવસ તે પછી શીતળ ચાંદનીની મળ
 મળી સહુ ઉડાવતાં: ગડગડાટ હુછા તણા,
 તમાકુ મસળે વળી અસલનો વખોરો લઈ,
 અને સૂરજ આથમ્યે સહુ મળી સૂકો રોટલો
 જમે ઉલટભેર ને કંઈક ગામગણ્યાં સૂણે.
 પડે શિશિરટાઢ કાન ઊનખોચલે ઢાંકતા,
 અને ઉપરથી સફેદ શિર બાંધતા ફાળિયું.
 વળી સખત ટાઢમાં જલણનું કરે તાપણું.
 કણેકણ વીણી ભરી મણુ અનાજના કોથળા
 ઉનાળી ઊજવે અનેક દિલમિત્રને નોતરી.
 જુવાર અહીં ખેતરે, સરવ શેઠ વાણોતરો,
 કુટુંબ કબીલો બધો, ઊગમણું થંતામાં મળી
 રહે વીંટળી તાપને, તહીં જ પોંક શેકી નવો
 રચે ઊજવાણું, પીચો મધુર છાશનાં છાલિયાં.
 અને ઊડવતી ધન્ત નજરઘેરતી શેરડી
 ધરા-રસ કુવારબંધ નિજ પુષ્ટ સાંઠે ભરી
 ઊભી જીભ લળાવતી, રસભરી લીલી હારમાં.
 ત્યહીં સૂરજ આથમ્યે સૂરજથી ય રાતાં દિસે

પાનસોપારી કે તક
 માકુ પાતરાં રાખવા-
 ની લાકડાની પેટી તે
 'વખોરો'

૮૦

જલણ-ખળતણ

૮૦

છાખરસ (છકુરસ)-
શેરડીનો રસ

ભર્યાં સભર માટલાં મધુર તે ગળ્યા ગોળનાં
જુએ અધીર જાળકો; કડક એક ડોલુ ફેરે,
અને ગટગટાવતા છાખરસે ભર્યાં વાટકા.
કદીક વળી વૃદ્ધ ચાર મળી સાથ લેગા કરે
જૂની અસલ વાત તે, ગણતરી કરી ગોઠવી
ભરે અનુભવો. જમાવી રસ, ટાપશી હા થકી
૧૦૦ વધારી ગૂંથણી કરે અસલ વાત લાંબી ખરે.
પવિત્ર નિજ ભૂમિભક્ત કરચાચલાં આંગણાં
ગણે ગણતરીશૂરા ગણિત અંક વેઠા મહીં,
વિચારદળ સંચરે; મગજ ધૂમવે ચોગમે.
ચોતરે ભજનધૂન
કદીક વળી ચોતરે ભજનમંડળીની ઝડી
મચે, ઢમકઢોલ ઝાંઝ કરતાલ ને મંજીરાં
ઝમાઝમ થતા સૂરો, અજળ ધૂન રેલાવતાં;
મીઠા જળ તણો દિસે કળશિયો-કદી-તાંબડી-
સુવર્ણમય શોભતાં ગગન ચન્દ્રના તેજમાં;
મળે વરણ સૌ ત્યહાં, શ્રમિત ગામકારીગરો,
૧૧૦ મૂકી વરણલેદ સૌ પ્રભુ તણાં કરે કીર્તનો;
અનેક ભજનો થકી, ભગતલોકની ભક્તિથી
દીવો દિલ મહીં કરી, પરહરે બધી દામના;
સજીવન કરે વળી રસ ઉમંગથી કંઠ કો
દયા, પ્રીતમ, કે કળીર, નરસૈં, ‘મીરાં કે પ્રભુ.’

ખરે, પ્રકૃતિ બાળકો પ્રકૃતિને જ ખોળે રહી
 પીએ વિમલ જ્ઞાનવારિ મતિ શુદ્ધ એથી કરે;
 રચી કુદરતે ઊંડી ગહન જ્ઞાનપોથી મહા.
 વિનમ્ર કૃષિકાર હો! જઠરપોષકો અન્યના!
 તમે જ રસરાજ છો, પશુજનો તણા પાલકો!
 પદો નયનથી તમે સુખદ, શાંતિ, સંતોષના ૧૨૦
 લખે છ પ્રભુઅંગુલિ વિશદ બોધ નિત્યે નવા.
 કુલીન વ્યવહારમાં, વળી કુલીન આચારમાં,
 કુલીન સહકાર્યમાં, કુલીનતા દિસે સર્વમાં,
 કુલીન કુળવાન આ! કૃષિક લોક આ હિન્દમાં
 તમે જગતના બધા ય કૃષિલોક-સૌજન્યમાં
 વિવેકવિનયે વિશેષ ઋષિરાજ છો ભોમના.
 કૂટી અહીં થકી જ સંસ્કૃતિતણા મહાવૃક્ષની
 વિશાળ રસવંત એ પ્રખર શાખછાયા બધે,
 ફળી દિગદિગંતમાં પ્રસરતાં સમાવે લંઘુ.
 થએલ પરિપક્વ એ ફળ અમોલ વંટોળથી ૧૩૦
 ઊડ્યાં સકળ દેશમાં, ફળપ્રસાદ શાં પાંદડાં;
 ઊગી, પરિશમી અહીં; ન અવશેષ હાવાં દિસે
 સિવાય જડ એકલું થડ વિશાળ એ વૃક્ષનું.

અહીં તો આ સ્થિતિ
 રહી

જરા-ધરડાપો

પરંતુ અધુના ન શાંતિ સુખ ચિન્ન સંતોષનું
મળે કૃષિમુળે જરા,—મુખદ કાળનાં ખોળિયાં.
નિરાંત વળી એમને મન મહીં શરીરે કદી
વળી છ? શ્રમજન્ય અર્ધ—વળી અર્ધસંતોષની
પ્રહાર ઋતુના સહી વહી જતાં વીશી જે વીશી
પડે કરચલી મુળે—કરચલી વ્યથાથી ભરી,
૧૪૦ વળે શરીર જેવડું અજળ વેઠ ને વૈતરે.
ળળે શરીર તે સદા પ્રથમ એક ચિતાગ્નિમાં
અને રહુંસહું ભુંડા ક્ષય પ્રસારતા વાયરા
ચિતાગ્નિ મહીં રે ધરે; દિવ સમું અરેરે ફૂડું
નહિ જનમવું દ્વિમર્ત્ય સમ આ રૂડી ભોમમાં;
અહીં કૃષિક સર્વ રે! મરણ પામતા જેવડું.
જમીન વડિલો તણી હતી સ્વતંત્ર તે આજ તો
ગણોત ગીરવે જૂની કંઈક ભાગતક્રારમાં
મળે ન વીધું એક ક્યાંહિ નહિ હોય બંધાયણું!
અને ક્યમ ગણો નહિ અહહ! કાળદુષ્કાળને?
૧૫૦ સુકાળ વળી જે દુકાળ—બહુ એમ સાજાં સમાં
ન વર્ષ સંરખાં બધાં, કિતરતાં જતાં પાકમાં;
ખમી ઉઝરડા થઈ રસવિહોણી એ ભોમના
ધણી પણ જીવે હવે રસવિહોણી સૌ જિંદગી;

દિવ, તે જ પ્રમાણે
આ રાજ, દ્વિમર્ત્ય

ભર્યાં કટુરસે રહે હૃદય એમનાં તો હવે.
 હતા જઠર પોષનાર! પરદેશી સત્તાધિપે
 કનિષ્ઠ ગણી ખેડુને વળી કનિષ્ઠ ખેતી ગણી
 અનેક વિષખીજ વાવી ઉગડાવી આ લોભમાં
 અનંત જડી જીવલેણ અહીં લોહની શુંખલા.
 રહ્યો કસ કંઈક તે થ વળી શ્વેત જાદૂગરે
 જમાવી નિજ મોહજાળ અહીં લીધ ચૂસી બધો, ૧૬૦
 કરી રસવિહોણી લોભ હરી હીર ખેડૂતનું.
 મહેનત ખરી તણો ન બદલો મળે, એટલે
 ન ધૈર્ય, નવ હોંસ, આશ, ઉદરે દુઃખો એટલાં
 થઈ કમર-પીઠ-ડોક સહુ વાંકમાં ખેવડી;
 નહિ ફરી જીએ શું એ જીવન માંહિ સૂર્યોદય? ૧૬૫

હતું સુધડ એક, પાદર થકી ન આવે જરી
 ન તેમ બહુ ઢૂંકડે, ઘર પટેલ ભાણા તાણું.
 હતી શુવરવાડ વેલ હરિયાળીથી શોભતી.
 અને નિકટ ઝૂંપડી મજૂર માટ, સાથે રહી

૧૭૦ રૂડી બળદ-ગાયની શીતળ છાંયમાં છાપરી.
 ખળાં કણસલાં તણા ઢગ, જવાર ઓઘા ઊંચાં.
 ન માળ મજલો છતાં ઘર હતું રૂંડું શોભિતું.
 કુટુંબ સુખી રોટલે;—અમલ તો ગાણું થે સુખી.
 વસે શતક એકથી, કવચિત ઘા પડ્યા થે હશે;
 પરંતુ નહિ એ ગણાય અહીં દેશમાં કારમા.
 કુટુંબશિરછત્ર જે સહુ કુટુંબને સાચવે
 ગણે વિપદધર્મ એ પરમ ધર્મ: પોતે ખમે
 અને ન જરી જાણ થાય નિજ છત્રછાયા તળે,

કવરધા-કડવા

૧૮૦ મુસીબત સહે, સૂણે કવેરધા કદી ખોલ ખે,
 દિલે બળતરા સહે, કઠિન તાપસંતાપમાં
 જમે લૂંપુંસૂકું, ન ખાય વળી પેટપૂરું કદી,
 પ્રસન્ન વદને વહે દુઃખદ ભાર સંસારના,
 અને જરી ન જાણતું કટમ એમ રહેજે વળી
 વહેછ દિન કેમ જે, સકળ નિત્ય કલ્લોલમાં!

હજીય કંઈ વૃદ્ધ લોક સ્મરણો જૂનાં તારવી
 અનેક રસવાતમાં અધિક ગવથી ઉચ્ચરે
 કુલીન વ્યવહારમાં મુખી પટેલની વાહવા.
 હિસાબધીરધારમાં, વચનટેક જામીનમાં,
 મળે ન કદી જોડ ક્યાં અચલ શાખ સર્વોપરી;
 અનેક રકમો તણા વહીવટે જુખાની ખની ૧૬૦
 જખાન ખસ ચોપડો, દફતરો ગણો નોંધ જે;
 સદા વજનદાર ને પ્રભુ તણા ડરે શુદ્ધ એ,
 વળી ગરીબ લોકનું અદલ ન્યાયનું આસન,
 અનન્ય સતવાદિની, અમર કીર્તિવંતી રૂડી
 હતી મુખી પટેલ-જીલ સહુ ગામનું ગૌરવ.
 અને મુખી પટેલનો સરળ વંશવેલો વધ્યો.
 પટેલ કુળદીપ જે, વરસફેર લાણો ધનો,
 સહોદર મુખે નચિત ઊછર્યા પિતાછાયમાં,
 ન ચિંત ઘરખારની, કદી ઉપાધિ મોટી નહિ.
 અમીનજરથી પિતા જીવનછોડ જે પાળતો. ૨૦૦
 કુનેહ થકી કેળવ્યા ઉભય દીકરા હેતથી,
 જમીન જળ ને જહેમત તણા રૂડા બોધથી,
 દરેક ઋતુચક્રનું ગણિત સર્વ નક્ષત્રનું,
 વળી શશિકળા થકી ગહન વ્યોમતારાખડી

મુખી પટેલ તે
 લાણનો ખાપ

અગિયાર

૧૬૬૪૮

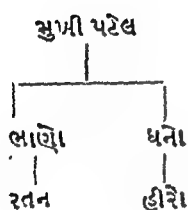
❖ ચીમનજીભાઈ મ ગળદાસ ગ્રંથાલય ❖

ગજસતી સાહિત્ય પરિષદ

થકી શીખવતો પિતા વિવિધ અંક પંચાંગના,
ભૂગોળ ઇતિહાસ પાઠ અહુ ગામને ઘેરતાં,
વનસ્પતિ તણું ચ જ્ઞાન ધરવેદું સુદ્ધાં જરી.
સુખી સમયમાં વહ્યાં મધુર બાલ્ય ને યૌવન,
અહીં જ નિજ ગામમાં મદ બુવાનીના થે અર્થો.

૨૧૦ પિતા સમજદાર તે વિકટપંથ સંસારનો
કર્થો સરળ ને સુખી, ઉભય પુત્ર માટે રૂડી
કુલીન વહુઆરનો શુભ સગંધ સાધી નિજે.
અને નસીબદાર તે ઉભય બન્ધુનાં બાળકો—
હતી વડિલ બન્ધુને રતન નામની કન્યકા
અને અધિક લાડથી ઉછરતો ધનાનો હીરો—
રમાડી નિજ અંકમાં સુખી પટેલ પંથે વળ્યા.
સુવર્ણઝરતી ધરા તણી દર્ઠ રૂડી મિચકત.
અનેક વર્ષો થકી જમીનદાર ભાણો-ધનો
સુલેહ—વણકલેશ—થી વતનની કરે કાળજી.

૨૨૦ પરંતુ મૂળથી ધનો જરી ધૂની સ્વભાવનો રહ્યો,
રહ્યો કટમબળગની બધી ઉપાધિથી વેગળો.
નિશા ગગનગોઠમાં, દિવસના કરે વૈતરું;
તમા ન કાંઈ વાતની, કુદરતે રહ્યા મંત્રને
કદી ચગળતો મને નિત રહે નિબનંદમાં;

રાતે તો ખસ, તારા-
ઓ સાથે જ વાત-
ચિત અને દિવસે
વૈતરું

અને વડિલ એટલે સકળ ભાર ભાણેા વહે.
 ભવાટવી વિષે ધરા સખતમાં શિલા ઠોકરો
 અનેક સહવી સહી,—સરળ પંથ દીઠો કદી ?
 વહ્યાં વરસ તેમતેમ વ્યવહાર—સંસારના
 નવા અનુભવે વહ્યા; પ્રથમનો સમો પાઘરો—
 જઈ સુખપરોઢથી સુખદ કાળ મધ્યાહ્નના
 ચડી શિખરટોચથી, કઠિન કાળના કોધની
 વિશાળ દુઃખઝાળનો, ઊતરતાં, સહ્યો અગ્નિ ત્યાં.
 સમાન વયની સમાન નિજ ધર્મશ્રદ્ધા વળી
 સમાન રૂપમાં અને સમ સલાવની જે ભલી
 હતી ઉભય બન્ધુની પ્રિય વહુ, સહેલી સમી,
 ગઈ વરસ આંતરે નિજ તણાં મૂકી સ્મારક,
 સુખે, વર લજી અહીં, શરીર ઘાટડી ઓઢતી;
 અને અધવચે પડ્યો અધિક ભાર ભાણાશિરે.
 હવે ઊતરવું થયું શિખરટોચથી તે સમે
 અગ્નિનક નસીબ એક દિન વીકર્યું એટલે,
 રૂઠી કુદરતે, મહા તુમુલ યુદ્ધમાં શક્તિઓ
 ચડી, નભ થકી ધરા પર ફેલી પડી વીજળી
 કરી કડકડાટ તે, જહીં ઉભેલ ભાણેા હતો,
 ત્યાં જ વળી ખેતરે, ઉભય હાથની શક્તિઓ
 તેર

સમો—સમય

૨૩૦

શરૂઆત તો ઠીક ગઈ,
 પણ પાછલી અવસ્થા
 દુઃખી બની ગઈ. બંને-
 ની વહુઓ ગુજરી ગઈ

૨૪૦

કુદરતે—કુદરત પણ

હાણી, ગઈ ધરા વિષે કર કરી સદાના જૂઠા.
 અને દુઃખપરંપરા હજી થ જે કંઈ બાકીમાં,
 ગઈ મતિ કરી વળી જમીન માટ ભાણા તણી:
 'રખે રડવડે કદી રતન દીકરી' એટલે
 વિચાર મતકેરમાં ગડલડાટ ભારે થતાં
 ૨૫૦ ધનો વતનને લજી જઈ વસ્યો ન જાણે ક્યહાં!

હતી રતન એક તે વડિલ બન્ધુની દીકરી,
 સમાન વયનો બચેલ નિજ ભાઈનો હીરલો.
 જુદા સગપણે પરંતુ હુણી ભાઈ ને જહેન બે
 હતાં ઊછરતાં સહોદર સમાં સદા સાથમાં.
 અને રતન તો કની, રમતિયાળ ને રાંકડી,
 હતી રમતિયાળ તે રમકડું બધા ગામનું;
 ભરાઉ ડીલની, હતું શરીર ઘાટીતું ફૂંમણું.
 મુખે સુરખી હામ્યની, વદનનો ચ સફો હતો;
 અલૌકિક લસે કંઈ સરલ તેજ કીકી મહીં,
 નિખાલસ ઉરે રહે મન પ્રકુલ એનું સદા. ૨૬૦
 ભલે ઊછરતાં હતાં રતન ને હીરો સાથમાં
 પરંતુ ભગિની શીખે અધિક હીરલાથી વધુ
 બધું ઘટિત જ્ઞાન તે, દિન વહંત પંચાંગથી
 સુપર્વ તિથિવારથી, અનુભવો થકી બુદ્ધિ ને
 પ્રયોગબળ, ધર્મભાવ, સહુ ખંતથી ખીલવે.
 દરેક નવરાત્રિમાં સરવ લોક માતા પૂજે,
 અને દિવસ આથમ્યે ધરમ ધ્યાનને આટપી
 મળી સકળ ગામની વિવિધ વર્ણની નારીઓ

હાણી, ગઈ ધરા વિષે કર કરી સદાના જૂઠા.
 અને દુઃખપરંપરા હજી થ જે કંઈ જાકીમાં,
 ગઈ મતિ ફરી વળી જમીન માટ ભાણા તણી:
 'રખે રડવડે કદી રતન દીકરી' એટલે
 વિચાર મતફેરમાં ચડભડાટ ભારે થતાં
 ૨૫૦ ધનો વતનને લજી જઈ વસ્યો ન જાણે ક્યહાં!

હતી રતન એક તે વડિલ ગન્ધુની દીકરી,
 સમાન વયનો ગયેલ નિજ ભાઈનો હીરલો.
 જુદા સગપણે પરંતુ હળી ભાઈ ને ખેન જે
 હતાં ઊછરતાં સહોદર સમાં સદા સાથમાં.
 અને રતન તો કની, રમતિયાળ ને રાંકડી,
 હતી રમતિયાળ તે રમકડું ગધા ગામનું;
 ભરાઉ ડીલની, હતું શરીર ઘાટીલું ફમણું.
 મુખે મુરખી હાસ્યની, વદનનો ચ સકો હતો;
 અલૌકિક લસે કંઈ સરલ તેજ કીકી મહી,
 નિખાલસ ઉરે રહે મન પ્રકુલ એનું સદા. ૨૬૦
 ભલે ઊછરતાં હતાં રતન ને હીરો સાથમાં
 પરંતુ ભગિની શીખે અધિક હીરલાથી વધુ
 બધું ઘટિત જ્ઞાન તે, દિન વહંત પંચાંગથી
 સુપર્વ તિથિવારથી, અનુભવો થકી બુદ્ધિ ને
 પ્રયોગબળ, ધર્મભાવ, સહુ ખંતથી ખીલવે.
 દરેક નવરાત્રિમાં સરવ લોક માતા પૂજે,
 અને દિવસ આયસ્યે ધરમ ધ્યાનને આટપી
 મળી સકળ ગામની વિવિધ વર્ણની નારીઓ

અલૌકિક રસે ભરી અજળ ભક્તિછાળે ચડી
 ૨૭૦ ઉમંગી ગરગે ઘૂમે, ચડસ ખૂળ, થાકે નહિ,
 બધે રતનખેન ગાય; વળી સાંભળી શીખતી.
 થતું જ નવું વર્ષ તો, પ્રથમ કાર્તિકી પૂર્ણિમા
 તણી મધુર ઠંડીમાં ગગનરાજતા ચન્દ્રની
 કરે સહુ સરાસરી, શરીર ખીલવે ને કરે,
 બધો દિવસ ખેતરે મધુર શેરડી પીલતાં.
 મધંત વરિયાળી ગુચ્છ હરિયાળીમાં શોભતા.
 ધરે ધરતી પોષમાં સુરણ આહુની લેટ તે
 લઈ, રમત ફાગમાં, પ્રખર ચતરે ચેતતી.
 પુનેમ ઊજવ્યા પછી મુરત થાય સૌ કામનું
 ૨૮૦ અને પ્રથમ આપડે જળવિહોણી એ લોંચથી
 સુગંધ પમરે અને ડમરતી કુંળી ફૂંપજો.
 કરે તરત વાવણી મુરત જેઠ—આષાઢમાં.
 પછી પવન સૂસગાટ, વળી ધૂળ આંધી તણા
 અનેક વમજો ફરે કુદરડી ચડે ઊતરે,
 અને વમજથાંભલે ભુખર વાદળાં ઝામતાં,
 અલંત ગજરાજ શા ગગન ઘોર ગોરંભથી
 રહે ગજવતા દિશા, ગરજતા ધ્રુવવી ધરા
 કરી કડકડાટ વ્યોમ સહુ ગાજવીજે ભરે,

ડમરકું—વનરપતિનું
 ફાલકું. નવાં પાન
 આવવાં

પછી મુશળધારમાં વરસતો રહે હાથિયો.
 ગણે વરસતાં મધા ઢગ થશે ઘણા ધાન્યના ૨૬૦
 કહેવત પ્રમાણમાં ભડલીવાક્ય સૌ એ ભણે.
 બધા પ્રકૃતિખેલ એ વિવિધ રંગના જે થતા,
 બધું રતન માટ થાય બહુમૂલ્ય એ શિક્ષણ.

‘જો વરસે મધા તો
 ધાય ધાન્યના ઢગા.’
 મધા-મધા નક્ષત્રમાં

સુખે સમય બાલ્યનો દુઃખવિહોણ આલ્યો જતો:
 અને ઉભય ભાષણેન નિજ હેતને ચૂંથતા.
 લહે દિવસમાં અનેક સમયે, વળી બહાલથી
 બધું ચ વીસરી જતાં, જીવન જીવતાં એહવું,
 મળેન ક્યહિંયે સગાં ભગિની બન્ધુ જે એટલા
 પવિત્ર ઉરભાવથી જીવનદહાણ માણી રહે.
 અને વરસમાં મળે કહીંક વાર મેળા ત્યહીં ૩૦૦
 પરોઢ ભગતાં કુંળું ઉર પ્રકુલ્લતું ગામનું,
 સુથાર કણુળી લુહાર નિજ કામધંધે જતાં.
 પરંતુ વધુ ઠાઠથી, ફૂલ કુલેલથી શોભતો,
 મુખે મલકતો, દગે દિવસસ્વપ્ન ન્યાઝ રચી
 જતો રમકડાં તણા સરજનાર હોંસે ત્યહીં—
 અનેકવિધ રંગની પૂતળીઓ, રૂડી ઢીંગલી,

અને લકડકામ, લેસ રથ ગાય ઘોડા ઢળુ,
 સુશોભિત ણધું દીસે-કંઈક કાગળે ચીતયાં,
 ખડીઘડિત કેટલાં, ચિકટ માટીનાં થે ઘડયાં,
 મનોહર રીતે ણધાં મન મહીં વિચાર્યે જતો,
 અનેક શિશુકલ્પના ક્યહીં ક્યહીં ઊડે તે ણધી
 ૩૧૦ અહીં રમકડાંઢળે તરત ગોઠવે એકઠી.
 ત્યહીં રતન ને હીરો રસળવા જતાં સ્નાયમાં,
 અને 'રતન! જોયું કે, રમકડું ગમે કે તને?'
 જુઓ, અહીં ત્યહીં ફરે, મનગમ્યું મળે ના વળી.
 અને રતનને શિરે વરસ બે તણું ડા'પણુ-
 જરી મન કરી વિચાર, દગ અર્ધ મીચી હસી
 વહે ઉમળકે ભલી નરમ બોલ બે બહાલથી:
 'પછી' 'નહિ ઉતાવળે'; ઊચરતાં હથેલી ગ્રહી
 ૩૨૦ જતી ડગ છ સાત આગળ, દુકાન બે ન્યાળતાં,
 પરંતુ જરી થોભવા રતન હે ન ક્યાં થે જરી.
 અને ઘર ભણી જતાં રતન વાતજળે ગૂંથી
 ગણી ણયું ન હોય એમ નિજ બન્ધુને દોરવે.
 અને ઘરભીંતે સુરક્ષિત બખોલ છૂપી હતી,
 ત્યહીં દર ઉંડાણમાં ઘરઘડેલ ગડલો જૂનો;
 સમાય કંઈ માસથી ઉભયની અહીં દોલત,

વધે પણુ ઘટે નહિ ધન અહીં શરાફી ભીંતે,
 નિરાંત કરી વાળુ ત્યાં ઉભય ચૂપ છાનાં ઊભે.
 વઢે રતન, 'જો અહીં રમકડું રહું માહરું,
 મૂકું છ રમવા, તું ચે જગત આપણી આજની ૩૩૦
 ગણી રમકડા સમી ઉભય આજ જો મૂક તો.'
 અહીં રતન હાથ થાય ધનવ્યાજમાં વૃદ્ધિ એ
 સલામત, સદા અનામત, નચિત નાણાવટ.
 અને ખણખણાટ થાય નહિ એમ જેએ ગણી
 મૂકી જગત જેઉની, હસમુખાં કુલાતાં ઉરે.
 રમે રમતિયાળ જે કદિક કોસ ફૂલે જઈ,
 થઈ જળદ જેવતાં ઘરડ કોસ ઉલ્લાણીમાં, ૩૩૧
 રંધી વહનમાર્ગને જળભરેલ ત્યાં ફૂંડીમાં,
 ફૂંડી જળ ઉડાડતાં કર ભરીભરી જોખલા
 મચાવી ધૂમ સુદ્ધ માટ હથિયાર એ છાલકો ૩૪૦
 તણાં ઊચલી ફેંકતાં, નયનઅન્ધ જાંને જાને;
 અને રૂબકી ખાય, નહાય, વળી થાકતાં એટલે
 નવું જ વળી તૂત, સુક્ત કરી કુંડ પ્રાણાયમ,
 જઈ નિતરતે ડીલે ખળખળાવી નીકો ભરે,
 અને રમતિયાળ તે રમત ખીલવે બુદ્ધિને;
 અનેક રમતો રમે, પથ ખૂંદે, ભમે ને ઘમે.

ઓગણીસ

કુંડમાંથી પાણી બ-
 હાર જવાના માર્ગ
 ઉપર પહેલાં તો દાટો
 મારે, તે કાઢી નાખે

અને લકડકામ, લેસ રથ ગાય ઘોડા ઢબુ,
 સુશોભિત બધું દીસે-કંઈક કાગળે ચીતર્યાં,
 ખડીઘડિત કેટલાં, ચિકટ માટીનાં ચે ઘડ્યાં,
 મનોહર રીતે બધાં મન મહીં વિચાર્યે જતો,
 અનેક શિશુકલ્પના ક્યહીં ક્યહીં ઊડે તે બધી
 ૩૧૦ અહીં રમકડાંઢગે તરત ગોઠવે એકઠી.
 ત્યહીં રતન ને હીરો રસળવા જતાં સાથમાં,
 અને ‘રતન! જોયું કે, રમકડું ગમે કે તને?’
 બુએ, અહીં ત્યહીં ફરે, મનગમ્યું મળે ના વળી.
 અને રતનને શિરે વરસ બે તાણું ડા’પણુ—
 જરી મન કરી વિચાર, દગ અર્ધ મીચી હસી
 વહે ઉમળકે ભલી નરમ બોલ બે બહાલથી:
 ‘પછી’ ‘નહિ ઉતાવળે’; બિચરતાં હથેલી ગ્રહી
 ૩૨૦ જતી ડગ છ સાત આગળ, દુકાન બે ન્યાળતાં,
 પરંતુ જરી થોભવા રતન હે ન ક્યાં ચે જરી.
 અને ઘર ભણી જતાં રતન વાતબળે ગૂંથી
 ગણી બચું ન હોય એમ નિજ બન્ધુને દોરવે.
 અને ઘરભીંતે સુરક્ષિત બળોલ છૂપી હતી,
 ત્યહીં દર ઉંડાણમાં ઘરઘડેલ ગલ્લો જૂનો;
 સમાય કંઈ માસથી ઉભયની અહીં દોલત,

વધે પણ ઘટે નહિ ધન અહીં શરાફી લીંતે,
 નિરાંત કરી વાળુ ત્યાં ઉભય ચૂપ છાનાં ઊભે.
 વહે રતન, 'જો અહીં રમકડું રહું માહરં,
 મૂકું છ રમવા, તું ચે બચત આપણી આજની ૩૩૦
 ગણી રમકડા સમી ઉભય આજ જો મૂક તો.'
 અહીં રતન હાથ થાય ધનવ્યાજમાં વૃદ્ધિ એ
 સલામત, સદા અનામત, નચિત નાણાવટ.
 અને ખણખણાટ થાય નહિ એમ બેએ ગણી
 મૂકી બચત બેઉની, હસમુખાં કુલાતાં ઉરે.
 રમે રમતિયાળ બે કદિક કોસ ફૂલે જઈ,
 થઈ બળદ બેચતાં ઘરડ કોસ ઉલ્લાણીમાં, ઉભય
 રંધી વહનમાર્ગને જળભરેલ ત્યાં ફૂંડીમાં,
 ફૂંડી જળ ઉડાડતાં કર ભરીભરી ખોખલા
 મચાવી ધૂમ યુદ્ધ માટ હથિયાર એ છાલકો ૩૪૦
 તણાં ઊગલી ફેંકતાં, નયનઅન્ધ બંને બને;
 અને ડૂબકી ખાય, નહાય, વળી થાકતાં એટલે
 નવું જ વળી તૂત, મુક્ત કરી કુંડ પ્રાણાયમ,
 જઈ નિતરતે ડીલે ખળખળાવી નીકો ભરે,
 અને રમતિયાળ તે રમત ખીલવે બુદ્ધિને;
 અનેક રમતો રમે, પથ ખૂદે, ભમે ને ધમે.

કુંડમાંથી પાણી બ-
 હાર જવાના માર્ગ
 ઉપર પહેલાં તો દાટો
 મારે, તે કાઢી નાખે

આગણીસ

તમા ન કંઈ વાતની ગમત-મસ્તી-તોફાનમાં
 રચે અવનવું, સજે મનગમ્યું, વળી ભાંગતાં;
 જતો દિવસ થાકીને અધીર રાત માતા હળી,
 ૩૫૦ ન ઊડી દૂર જાય સ્વપ્ન સહુ, ઢાંકવા દોડતી.

વિના રતન તો હતી નીરસ ગાંભની જિંદગી:
 જઈ ગગનમાં ઊંચે નજર નાખતાં ગાંભના
 વિશાળ રસચિત્રમાં તરવરે છળી એહની
 અનેક રૂપમાં, અનેક વયની, સ્વભાવે મીઠી,
 કદી રમંતિયાળ, ક્યાંક વડખોળલે જૂલતી,
 નદીતટ પ્રભાતની ધુમસઝાકળે દીપતી,
 કદી સુરજ સાથ ખાથ ભરતી નદીછાલકે,
 વળી ઊતરતી ઢળાવ અતિ વેગથી સાંજરે,
 પછે વિવિધ રંગ વસ્ત્ર શણગાર ફૂલે બને;
 તરુવર હસીલસી કુમળી ડાળથી થંભવી ૩૬૦
 કરે નીરવ ગોઠ જે અવર કોઈ જાણે નહિ;
 કદીકે ઊડતી લટે પવનલહેર મહેકાવતી,
 ધરાપટ વિશાળ ભાલ પર ઓઢણી ચાંદલો
 ચણોઠી સમ દીપતો ચમકતો બુચો દૂરથી;
 કદીકે વળી જાતથી કુસુમહાર ગૂંથી જતી
 શિવાલય ભણી, સમીપ ડગલી ભરે હીરલો;
 પડેલ પગલી ત્યહીં રતનહાસ્ય વેરાયલાં
 લૂંટી સૂરજ એકલો ક્ષિતિજપાર એ વેરતો,
 અને રતનગીત સૂર લઈ વાયુ નાસી જતો;
 જનાવર અધીર નિત્ય ડચકાર એનો સૂણી ૩૭૦

જરા ઊંચે જઈ નિ-
 હાળીએ તો રતન
 આ પ્રકારે દેખાતી

ગમાણ-ગલાણ, ખ
બદ દોરને બાંધવાની
જગ્યા

એક થક જેવી સડક-
માંથી ભુદી ભુદી વાંક-
વળામણે જતી ધરડો
સાથે સંકળાએલી લી-
લાંછમ પાંદડાં જેવા
કાઈ ખેતરમાં રતન
કેસરી લૂગડાંમાં સુ-
ખડની ટપકી જેવી
ઊંચેથી જણાતી

૩૯૦

હુમેશ અતિ હોંશથી જઈ ગમાણમાં નિદરે
પણે ઘરડડાળ સાથ વળગેલ સૌ ખેતરે—
ન હોય ટપકી પડી સુખડની લીલાં પાંદડે?—
દીસે નવલ રંગમાં, રસિક કેસરીમાં વધુ
અનેક રસચિત્રથી અજળ ગામનો સંગ્રહ
સજીવન બધો મઠયો ફકત દષ્ટિમર્યાદમાં
દરેક રતનમાં વધે સ્મરણઆંક એ ગામનાં
ખરે રતન તો અલોક સહ ગામમાં એકલ
વિવેકવિનયે તરે સહુ થકી સદા મોખરે
હસી ઊચરવું સદા, કુશળ પૂછવાં સર્વનાં
સદૈવ લલચાવતી ચણ થકી, વળી ગીતથી
સુમિત્ર નિજ પોળનાં સકળ બાળ પંખીગણો
કિલોલ થકી ઓસરી ગજવતાં સમી સાંજરે

અને દિવસ જે થકી દુઃખપથારી ભાણે કરી,
 બધો ય ઘરકારભાર, વ્યવહાર, આચાર ને
 જમીન દરકાર સર્વ તિથિવાર આલ્યાં જતાં
 કુનેહ થકી સૌ તણી; રવિસમાન ભાણે પડ્યો-
 પડ્યો જીવનવાતમાં વિગત સર્વ સંભાળતો,
 હતો કરવિહોણુ તો ય કિરણો વડે બુદ્ધિનાં
 રહે ઘર ચલાવતો સતત ધ્યાન ને ધૈર્યથી. ૩૬૦

અને ત્યહીં પડ્યો પડ્યો-મનવિચારણા એકલી
 ત્યજી ખટપટો બધી વિચરતી રહી શાંતિમાં-
 અપંગ મન કંપતું, હૃદય કંપતું આધિથી:
 ‘અરે કબુધિયો બન્યો, ઘર બહાર કાઢ્યો ધનો!
 સૂઝ્યો ન મુજ સ્વાર્થઃઅંધ! અતિ સ્વાર્થતેકેહવો!
 વિશુદ્ધ દિલ ભાઈનું, વળી અનન્ય એ લાગણી,
 અને શું બદલો દીધો? હૃદય આ ત્રુટ્યું ચે નહિ!
 અરે મનુજસ્વાર્થને હદ હશે કદી ચે ક્યહીં?’
 અનેક વમળે રૂખે, ભ્રમણમાં ભમે ચિત્તકું,
 અને નિજ વિમાસણા અવરને કહે શી રીતે? ૪૦૦

ઝૂરે સતત એકલો: સખતં ટાઢમાંથી થીજી
 બધાં ય તરુપાંદડાં જઈ ખરી રહે એકલું
 ગળાઈ થડ વૃક્ષનું, ઋતુ વસંતના બેસવે
 ત્રેવીસ

નવીન રસદ્વંપણો નવીન ફાલ ફાલી રહે—
 થયું કુઠરતે જ તેમ વળી માનવીજીવને.
 વસંત ઋતુમાં પરોઢ મહીં એકદા સ્વસ્થ એ
 થતાં, ઊગમણું થયું-ઘર હતું બધું ઊઘમાં—
 પ્રશાંત મન પાંગર્યું પલકમાંહિ ભાણા તણું.
 વિચાર શુભ ત્યાં ફળ્યો, ગમ પડી બધી વાતની:

૪૧૦ ‘હવે ઉમર છે વધી, સમજદાર હીરો થયો,
 ભલે નગર બાય ને અધિક જ્ઞાન ભેગું કરે;
 કરી બચત છે જમા અવર કામની શી હવે?
 કહે છ બહુ જ્ઞાન ત્યાં નગરમાં હવે સાંપડે
 અને અધિક જ્ઞાનથી અધિક લોભને કેળવી
 થએલ સહુ ખર્ચથી ચ વધુ લાલ દેશે ખરો;
 ઘડાઇ વધુ આવશે, મગજ ખીલશે ને વળી
 અદા ઋણ થશે, ન કોઇ જરી ચીંધશે આંગળી.
 ધનો સમીપ હોત તો ચ કદી હોત ના એ ભણ્યો
 હવે ફરજ માહરી ઉચિત જ્ઞાન દેવું ઘટે.’

૪૨૦ વિચાર નિતનિત્ય એમ કરતો રહે વૃદ્ધ એ.
 બંક: તરુવરો અનેક ફળમ્હોર ધારી રહે
 અને સુફળ મીઠડાં રસદળે ભરેલાં દીસે,
 પરંતુ કીટ કોક એક ફળને બનાવે કડુ,

ચોવીસ

ઋણ—ધનાને કરેલા
 અન્યાયનું

ન દોષ તરુનો ત્યહી, જીવન રૂપ સંસારમાં
 વિશુદ્ધ મનથી સદા મનુજ ખાપડો કર્મને
 શુભાચરણથી ગણી પરમ ધર્મને આચરે
 અનેક ધરી હોંસ-આશ, પણ ભાગ્યનું ચક્ર જો
 વિધિન, વિધિ વક્ર જો, પુરુષદોષ તો ક્યાં પછી ?
 અનેક મનચિંતવના, સરળ બુદ્ધિ ભાણા તણી
 થએલ પરિપક્વ જે અનુભવે કસેલી વળી ૪૩૦
 કરી દઢ ફરીફરી ઉભય ખાળકોને કહી.
 હતો દિવસ એક, સાંજ, જરી આંચળો ગેરૂઓ
 રહેલ પથરાયલો તરુવરો શિરે સૂર્યનો,
 અને સમય એ જ ઉત્તમ ગણી, નિરાંતે હતી,
 સમીપ નિજ ખાટલે ઉભયને લઈ, શાંતિથી
 કહી મનવિચારણા, સકળ ધારણા હેતથી;
 વળી રતનને કહી વિગત મુખ્ય તૈયારીની,
 સુખોદ વચનો શિખામણ અનેક સોને મઢ્યાં
 ‘સુસંપ ફળ વાત’ ને અવનવીન દષ્ટાંત કેં.
 અને નિત સવારથી રતન સર્વ તૈયારીની
 કરે ગણતરી, હિસાબ ટીપ વસ્તુનાં ટાંચણાં;
 પરંતુ રડવા સમી ભુખર સાંજની ગોદમાં
 થતાં નયનઆંસુ નિત્ય અલિપેક દે રાત્રિને. ૪૪૦

શુભાશિષ વિના વદાય વડીલો ન દે ગામમાં;
 અને ત્યહીં રહે પડોશમહીં ગામનો પ્રાદ્ધણ
 વયોવરધ એ છતાં ફક્ત એક પોથી તણા
 મુખે પઠનપાઠથી વરતપૂજનો વાર ને
 જનોઈ લગનો શુભાશુભ પ્રસંગની કુંડળી
 ઘટાવી ગ્રહમેળને મુરત બેઠને દે તિથિ

૪૫૦ વદાય વ્યવહારની: સકળ ગામના ફૂળના
 જીભે સહુ ગ્રહો ફરે ફક્ત આંગળી વેઢમાં,
 કદિક વકરાય તો લગીર દાનથી સુધરે!
 નિખાલસ દિલે—ન હોય ફરજંદ એ પોતીકું—

શહેરનાં બંધીઆર
 નળનાં પાણી

‘ઘણો ખરચ, કાળજી નગર બંધ પાણી તણી,
 ખૂબી કસરની ઘણી, વિવિધ શોખ, આડંબર,
 મળે સગવડો અનેક, પજવે ખીસાકાતરૂ,
 જરી નજર રાખવી, નવીન હોસ્ત સંભાળવા,
 મળી મરદમંડળી શણદ બોધના ઓચરે.
 પણે રતન ચોકમાં શરીર થાંભલે ટેકવી

૪૬૦ ઊભી મન વિચારતી, સકળ ભાવિ વાગોળતી,
 બની ગરીબ ગાય શી ગરક દુઃખમાં એકલી,
 બણે પગ થકી ધરા—ડળક આંસુડાં સારતી.

ભલે અગતનું ન હોય, જરી જેટલું કારજ,
 સપોર દિન, વર્ષગાંઠ, સુપ્રસંગ ખેતી તણો,
 કંઈક શુભ કાર્ય તો રતનને પગે લાગતો.
 વિના નમન કે શુભાશિષ વિના ન હીરો કદી
 ભરે જ ડગલું કચડીં; શુકન ભદ્રશાળી મુખે
 સૂણે પ્રથમ એ પછી સકળ કાર્ય આરંભતો.
 ત્યહીં રતન પાસ મંદ પગલે ગયો હીરલો.
 ‘રતુ!’ શબ્દ એટલો મુખ થકી જઈ ઓચર્યો ૪૭૦
 અને ડળક આંસુ બે રતનઆંસુ સાથે સર્યાં.
 અને મૃદુલ હાથથી હૃદય સાથ આંખી રહી,
 છુટી સતત આંસુધાર અટકી ન કેમે જરી,
 અને રતન પાલવે નયન-હીર-આંસુ લૂછે.
 થતાં કંઈક શાંત ત્યાં રતનને ઉરે ઊઘતાં
 સજીવન થતા સુણ્યા જીવનમંત્ર સૌ બાદ્યનાઃ
 ફૂટી જીવનવેલડી ઉભય વીંટળીને વધી,
 સહ્યાં કઠણુ તાપ ને મધુર ટાઢ બે સાથમાં,
 કદી ધુમરી ઘાલતો પવન વાય તો એ સમે
 થઈ જીવન એક ગાંઠ વીંટળી ગુંથાતાં વધુ, ૪૮૦
 અછૂટ ઉરગ્રન્થિ આજ જરી વારમાં છૂટશે?
 વિયોગ વસમોઃ વિચારવમળે નિરાધાર શાં
 સત્તાવીસ

રહે ફરી વઢે, રહે; અધખુલેલ યે હોઠથી,
કદી ફકત શ્વાસથી, મરણતોલ યે જીભથી,
મથી ઊચરતાં હવે શબ્દ ‘ખહેના’ ‘ઓ ભાઈલા!’
અને હૃદયનો ડૂમો કંઈક ઓસર્યો તે પછી
વધો, રમતિયાળ તે દિવસચિત્ર તાબં થતાં :
‘ફરી ભૂલ હશે અનેક મુજ સર્વ ઓ ખહેનડી!
અરે ઘણીકવાર, ખહેન, મુજ સ્વાર્થ બહાલો ગણી

૪૬૦ હશે જિદ ફરી, કયો મમત કે નજીવું લડી,
અનેક પજવાટવેળ સહુ સાંભરે આ સમે;
પરંતુ વસમી ઘડી સહુ થકી અખોલા તણી,
દમે દુઃખદ યે હવે અહહ ભૂત યે કાળનું!
હતો સમય ટૂંક ને પલકમાં વહું બાદ્યનું
રૂડું જીવનપર્વ યે,—સરવશ્રેષ્ઠ યે કાળમાં
લડ્યો, સહજ માટ શીદ મમતે અખોલા લીધા?
અખોલ મૂલવ્યો ન મેં સમય મૂલ્યવંતો બંધો.’
પરંતુ હતી એક વાર રમવા ઘડી યે સમે
હસી રતન ભાઈને, પ્રગટ કોપ હીરા તણે

૫૦૦ થયો, વચન ઉચ્ચર્યો ‘રતન!’ એટલાં ક્રોધમાં,
અને મતિ ફરી, થઈ સ્મૃતિવિહોણ યે નિર્જળે
થઈ સખત એક રે તતડતો તમાચો દીધો,

રતને મશ્કરી કરી—

અહાવીસ

થયું તરત લાન એ ભૂલ તણું વળી આ સમે
 પગે રતનને ઢળ્યો, રતનને મુખે બહાલનું
 લસ્યું અજબ તેજ એ ન નીરખી શક્યો હીરલો.
 નમી કર અહીં લઈ તરત યંધવો બહાલથી
 ‘કરીછ વળી ઘેલછા!’ વચન એટલાં એ વદી,
 અને ઉભયને ખભે દડદડી રહ્યાં આંસુડાં;
 ફરી જીવનમાં કદી રતન માટ એવી રીતે
 લૂલી જીભલડી ભૂલી પડી ન ક્રોધની જાળમાં. ૫૧૦
 ગયો વખત તો પરંતુ અચણાટ એ પાપનો
 ધીમે હૃદયશલ્ય શો સતત ખૂંચતો, આજ તે
 અચાનક ચીરી રહ્યો હૃદય હીરલાનું હવે:
 ‘મને કર ક્ષમા ફરી રતન આજ એ ભૂલની,
 ફરી રતન! આજ એ કટુ પ્રસંગની દે ક્ષમા.’
 વધો અહહ! એટલું રતનથી ગયું ના સહ્યું.
 અને તરત એ વદી સરલ હેતની મૂર્તિ ત્યાં:
 ‘નહિ, મુજ તણા હતો નકી જ વાંક એમાં ખરે,
 મને વચન એટલાં ખીજથી કોણ કૂહશે હવે?’
 અનેક વઢવાડનો વખત મીઠડો જે વહ્યો ૫૨૦
 સજીવન થયો ખધો, ગળગળાં થઈ સાથ બે
 ભૂલી કંઈક ને સ્મરી કંઈક હૈયું ઠારી રહ્યાં.
 ઓગણત્રીસ

હસી, મસ્કરી કરી-
 ત્યારે હીરાએ એને
 ક્રોધમાં તમાચા માર્યા,
 પછી રતનને પગે ઢળ્યો,
 ત્યારે રતનના મુખ
 ઉપરના ભાવ હીરો ન
 ભેઈ શક્યો.

અત્યારે એ તમાચા-
 પ્રસંગ યાદ આવ્યો.

પછી રતન ને હીરો વચનની કરે આપલે.
 ‘મને ન ગમશે જરી; જરૂર ને લખી પત્ર તું
 સદા ખબર આપજે; શરીર, ભાઈ, સંભાળજે;
 તું તો છું કની રેઢિયાળ, નથી ભાન તારું તને,
 થશે શું ત્યહીં તારું? મુજ વિના બધી કાળજી-
 વિહીન થઈ એકલો ! સતત એ જ ચિંતા મને.’
 ૫૩૦ કહાપણુ તણાં અનેક વચનો વદી હોંસથી,
 વદી અધિક વહાલથી; બધુંય સાંભળે હીરલો.
 શરીરદરકાર માટ વળી વારવારે કહે,
 દઈ નરમ ઉત્તરે ધીરજ-શાંતિ-આશ્વાસનો,
 પરંતુ બધું ઓગળે રૂદન માંહિ અંતે ફરી,
 ફરી વચન-આપલે, ફરી બધું ચ પારાયણુ,
 નવેસર રસે થયાં, વખત એમ આલ્યો જતાં
 વદાય ઘડી સંસુખે, દુઃખદ કાલ, આવી ખડી.

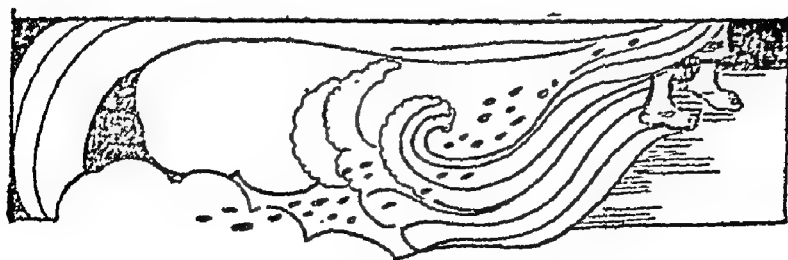
સૂઝે ન કંઈ બાંધવું, રતન એકલી હાથમાં
 લઈ વિગતનોંધ ને જરૂરનું કરી એકલું
 વ્યવસ્થિત કરી બધું સગવડે રહે બાંધતી:
 ૫૪૦ ‘મૂકું છું અહીં ને, અને ગરમ શાલ આ પોટલે.
 રળઈ અહીં ખિસ્તરે, ખપ પડે ભલે ખોલજે,

અહીં છ તુજ વાટવો, નજર રાખજે એટલી,
 તેને ન કંઈ કાળજી, તદ્દન ભાનભૂલો નકી.
 જવા દિવસની અગાઉ ત્રણ જીવ સૂતા નથી.
 ઊંઘે સકળ ગામ ત્યાં ફક્ત એક ભાણો ધીમે
 અનેક ઉપયોગ વાત વળી હોંસ ને હેતથી
 કહે, અનુભવેલ સત્ય સહુ ધર્મસૂત્રો બધાં,
 અને ઉમળકે ભરેલ હૃદયે દીધી આશિષો: ૫૫૦
 પગે વડિલને પડ્યો, હૃદય જે ભરાયાં પૂરાં.
 પછી ઉભય ભાઈબહેન વળી કુંક બાકી બધું
 સમેટ કરતાં, મળે ન પરવાર વાતે જરી,
 અને નયન લૂછવા સૂરજને જ ચિંતા થતાં
 સજીવન કરે બનેલ દુઃખબહાવરાં જેઉને
 સૂતેલ અધરાતથી ચ ઘડી એક વીત્યા પછી.
 શુભાશિષ દઈ લીધાં ઉર ભરી ચ ઓવારણાં,
 જરી દહીં મુખે, કરી શુકન કંકુ આંલો વળી,
 ઊભીછ શુભ ગાય માત ગૃહઆંગણે ‘મંગળા’, ૫૬૦
 પ્રયાણુ ઘડીએ અનેક શુભ આશ સ્વર્ધા કરે.
 ગયાં જન વળાવવા સકળ ગામને પાદરે,
 પરંતુ રહી એકલી રતન આંગણે ને બુચે
 રહી કર હલાવતી ઉર હલાવતી ‘આવજે!’

મંગળા-ગાયનું નામ

૫૬૦

વિયોગ હૃદયે, મુખે ચમકરેળ આનંદની
 ધરે નયન આંસુડાં; ખળખળી વહે એટલાં
 જુગો ન કંઈ ચે પછી નજર પંથ એથી થતાં.

હવે નવલ સૃષ્ટિનો વિહરનાર હીરો બન્યો.
 મળે ન જળ મીઠકાં; શીતળ છાંયનો લીંગડો,
 ભલે કટુ પરંતુ દેહરખવાળ એ નિત્યનો,
 હવે ન શિરછત્ર એ, અનિલ સ્વચ્છ તો ક્યાં પછી?
 ન તેમ રવિતેજ અંગભર પૂર્ણ દે શક્તિ કે.
 ધરાતલ પરે સપાટ કણિકા શિલા ડામરે,
 થરો મલમના, મળે ન કચહીં સ્વચ્છ માટી વળી;
 નહિ પગરખાં, પરંતુ પગબંધનો એટલાં
 શરીર ધરતી તણે ન જરી શુદ્ધ સંપર્ક દે.
 અને ગગનમાં વહે ધરતીગર્ભભટ્ટીશિખા
 મનુષ્ય ગૂંગળાવનાર અવકાશને ઇંધતી.
 અશુદ્ધ જળ, તેજ, વાયુ, અવકાશ, પૃથ્વી તણે
 ઉપાસક બન્યો, હવે પરમ પંચભૂતો તાણું
 સુરક્ષણ ગયું, ગઈ રતનની ય રક્ષા રૂડી,
 પૂરેલ શુક પીંજરે-કૂપ વિષે પડ્યો મંડૂક—
 કરે પટપટાટ, નિત્ય શ્રવણે ધર્મ્ય ઓચરે,
 બુઝે નિકટ તે જ સ્વર્ગ ગણી રાચતો સર્વદા.
 અગાધ શુચિ જ્ઞાનવારિતાણું બિન્દુ ના માંપડયું,
 તેત્રીસ

નગરમાં તો પંચમહા.
 ભૂતો કેટલાં બગડેલ
 મળે ?-વાયુ તે સ્વચ્છ
 નહિ; તેજ, તે પણ
 સંપૂર્ણ નહિ

૫૭૦

ડામરના રસ્તા ઉપર
 સ્વચ્છ માટીનો સંપર્ક
 પણ નહિ, તે પૃથ્વ
 પણ નહિ
 માલો, તેથી આકાશ
 પણ ધુધવાએલું. એ
 પૃથ્વી, પાણી, આ-
 કાશ, વાયુ અને તેજ
 બધાં જ ખરાબ

૫૮૦

નવે નવું નિહાળતાં પરમ મોહ વિદ્યા તણે
વધ્યો ઉપરથી, અને સહજમાં સર્થો બહેણમાં.

અને પૃથિવિને ડીલે વૃણ સમાં અરે કેટલાં
મહાનગરનાં ઝરે ખરજવાં "સદા યોગમ!
ત્યાહીં નગરકુંડમાં અધમ કીટ હીરો અને:
રૂડી નગરરોશની, નગરશોખ, આડંબરો,
બધી નગરની મજા, નગરવૈભવો દેખતાં
પદ૯ યથેચ્છ ફરવું, યથેચ્છ જમવું, યથેચ્છ પીવું.
ન શું લેત સુઝાડતી? મનસૂખો થઈ વીફરે,
પતંગવત જિંદગી પવન વાય ત્યાં ત્યાં ઊડે.
કદી ચક્રમાં ચડે, જઈ પ્રચંડ વંટોળમાં
ન દોર રહી હાથ ત્યાં, અડવડે પડે એકલો.
વિશાળ અતિ વાંચનો! વિકટ પુસ્તકો કેટલાં?
પૂરું વરસ થાય ત્યાં સહજ સાધ્ય એ સૌ થતાં!
સભાસદ થવું, સુભાષિત સુવાચ્ય સંભાષણો,
સભાપતિ થવા કદી કંઈક સભ્ય તૈયારીઓ,
સમાજ રચવો નવો, અદકું કાર્ય કેવું વળી.
૬૦૦ સમાગમ રૂડો, સુસંસ્કૃત થવું, જરી આવવું
જરી જવું કહીંક, એમ સહચાર સંમેલનો

થકી 'સુવરતાં' જતાં સકળ દષ્ટિખિન્દુ નવાં.
 મળે સમય ના જરી, કદીક આ કંઠે, તે વળી.
 જૂઠી તકલદી સપાટી પર દીપતી સંસ્કૃતિ
 ગ્રહી, નકલ સર્વ સર્વ વ્યવહારઆચારમાં,
 અને કહીંક હોય સદ્ગુણ ન તે ધર્યાં ધ્યાનમાં,
 ઉખેડી મૂળ એક જે અસલનાં ઊંડે ઊતર્યાં,
 અસત્ય મહીં ફૂળતો વિમળ સત્ય આધું કરી,
 જુએ નકલને સદા, ડગમગે બધું શંકતો, ૧૧૦
 જૂઠાં પક વધારતો, અમર જ્યોતિને ઢાંકતો,
 સજીવ સહુ વસ્તુને ઉપરચોટિયા જ્ઞાનથી
 ઘટાવી જડ ગોઠવે ફક્ત બુદ્ધિસંચા મહીં,
 અસહ્ય વલખાં મહીં ભુલભુલામણી પાંગરે.
 વિચિત્ર વિધિયોગ તે, નગરના મહાયોગમાં
 અચાનક કુમારિકા વિવિધ વસ્ત્ર ભારે સજી,
 છટા પુરુષની, પરંતુ અળલા બલે, દૂદળી
 છતાં નયનમીટથી, મુખમરોડ મીઠા થકી,
 જરા મધુર હાસ્યથી, લલલલા તણાં ફૂમળાં
 હરે હૃદય તો કંઈ, નહિ બચ્યું હીરાનું નકી.
 અને નગરકન્યકા, નવઉછેર, આપદ્ય એ,
 અને શરીર સ્વચ્છ ગૌર, વધુ ગૌર આડંબરે, ૧૨૦

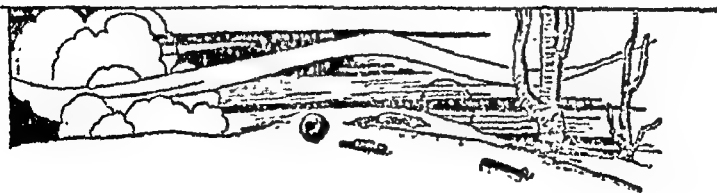

—કપોળ થકી કેશનો લટવળાંક આકર્ષક
 જીલે મધુર ખોલની અવનવીન ખારાખડી—
 જરા ફરફરાટથી થરથરાટ હીરા તણે
 વધ્યો તરફરાટ ને ભ્રમણમાં પડ્યું ચૌવન.
 અને મનગમી રચેલ સહુ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં
 ભમે, અવનવાં સજે વિવિધ પાત્ર પોતાતણાં;
 તરંગ ફૂદકે જીતે ગઢ અનેક જે ગોઠવ્યા,
 ળની કુલણજી કૂલે, નિજ વિચિત્ર લીલા મહીં
 ૬૩૦ રહે વલખતો, ત્યહીં સ્મરણ શું રહે ગામનું?
 અને દિવસ આખરે, ક્ષિતિજપાળની મધ્યમાં
 મનોહર સુરમ્ય રંગ ધરી દિવ્ય સન્ધ્યા તણી
 ઊભેલ શુભ મૂર્તિને પલકમાં ત્યજીને નિશા
 રહે મલપતી સદા ઝગમગાટમાં એકલી;
 ત્યજી સ્મરણથી ખરે રતનને હીરાએ હવે
 નિશાન્યમ નચિતથી મધુર સાન્ધ્યમૂર્તિ ત્યજે.
 નિખાલસ ઉદાર હેતલરી એ ભલી ખડેનનાં
 ભૂદ્યો સરલ પ્રીતઁહેણ, શુભ ઊર્મિમાધુર્ય, ને
 અગાધ ભરપૂર વહાલ વળી છાંય શીળી ભૂદ્યો:
 ૬૪૦ મનોહર સુરમ્ય ભવ્ય કદી દિવ્ય રંગો ધરી
 હિમાલય સુવર્ણશૃંગ રવિતેજની જ્યોતિમાં

ઝગે, અવનવી કદી પરમ દીપ્તિ દેતું નલે,
 દિયે મનુજ માત્રને નવીન પ્રાણ, આશા, પ્રભા;
 અને શિખરબાળમાં રસજતાં નલે વાદળાં
 લડી મથી ચઢી જરી ધ્રુમસઘાંચથી ઢાંકતાં
 છતાં શિખરરાજ તો ગગન લબ્યતા પાથરે;
 પરંતુ રવિ આથમ્યે શિખરરેખ સોહામણી
 ધીમે કજળતી જતી, ભુખર ને વળી શામળી
 થઈ, થઈ અલોપ, ચિહ્ન નવ લેશ એતું રહે;
 ગઈ રતન ઓગળી શિખરરેખ શી હીરલા
 તણા સ્મરણથી સરી, થઈ પ્રસુપ્ત અંધારમાં.
 બધા નિયમ કાગળો વચન સર્વ મોંએ રહ્યાં,
 હતાં વચન તો દીધેલ કંઈ રોજ ને રોજનાં,
 પરંતુ દિન સાત એમ વળી પંદરે વીતતાં
 ન પત્ર જઈ એક તે રતન આંસુડાં સૂકવે.
 વહ્યાં સમય સાથ સર્વ સ્મરણો જૂનાં દૂર ને
 સુશિક્ષિત થયેલ પત્ર લખવા ધરે હોંસ ના
 અને અલણ તે પણે વલવલે વિના પત્ર ત્યાં

હિમાલયનાં શિખરો
 નીચે વાદળાં રસજો
 છે એ, અને કદાચ
 ધ્રુમસ એ શિખર-
 ન્યોતિને ઢાંકવામથે,
 છતાં શિખરરાજ તો
 ગગનમાં લબ્યતા પા-
 થરે જ છે. પરંતુ સ-
 ન્ધ્યા પછી જોઈ શિ-
 ખર પણ ધીમે ધીમે
 આંખઆગળથી સરી
 જતું અલોપ થઈ જાય
 છે, એમ ગઈ રતન
 ઓગળી...

૬૫૫

૫૬૦ ખડે; વરસઆગરે વતનછાંચમાં હીરલો
 ફરે ભણીગણી ઘરે, વધુ રજા રહે તે છતાં
 ઠરે નયન ક્યાં જરી જમીનમાં ન કે કામમાં,
 નહિ મદદરૂપ થાય કદી ખડેનને ભાઈ એ;
 અને રતન તે ભલી, અધિક જહાલ તે એવડું,
 વિચાર મનમાં કરે: 'ભણીગણી પધાર્યો અહીં
 નચિત થઈને ભલે કંઈક આંહિ આરામ લે.'
 અને નિત વધારતો શરીર ખુદ્દિનાં આગસ.
 છકેલ વળી તે હવે વડિલવાત શું સાંભળે?
 રહે દિવસ ચાર તો 'ખહુ જ કામ છે એટલે
 જલું જરૂર તો ઘટે.' દીપકજ્યોતમાં જંતુઓ
 ૫૭૦ ધસે ત્યમ જ એ ધસ્યો નગરમાં જતો: ને અહીં
 અનેક મનગોઠવી સકળ ગોઠ અંગાર શી
 સૂના હૃદયમાં સદા રતનને રહે કામતી.
 અને તિમિરથી ભર્યા જગતમાં કદી કેા પળે
 ક્યહીંક ઝળકી રહે વીજળી એમ આવ્યુંજલું
 થતું, રતન અંતરે સુલગ એટલી બે ઘડી.

વળી કદીક ગામની નવરી જીલ નિંદાશૂરી
 કરી લપલપાટ કેં સહજ વાત લંગાવતી.

અને રતનના ઉરે અહહ! તીક્ષ્ણ ખીલા સમા
પડે જખમ જે ઊંડે નવ રૂઝાય કે દી હવે,
સૂણે રતન રાંકડી મન મહીં વિમાસે ઘણું. ૬૮૦

અહો ઉગમકાળથી રતનનો હતો હીરલો
દટાય રજમાંહી એ નવ ખમાય કેમે કરી.
દર્ઝ મન કર્યું હતું જતન જેહનું તે હવે
ભૂલે વચન ને ભૂલે ઉગમકાળની પ્રીતડી!
અસંખ્ય ઉપકાર ને વચન તો ભલે રે મુઝાં,
પરંતુ પ્રિય બન્ધવો સ્મરણમાં ગૂંથ્યો એટલો
ભૂલાય કયમ રે કરી! સરલ પ્રીતની વેલડી
પરસ્પર રહી વધી, સકળ ઠામમાં વિસ્તરી,
અનેક પ્રગટી કળી મધુર ભાવનાની ભરી,
અહીં જનનીભોમમાં, જનનીખેતરે, ગામમાં ૬૯૦

અહીં ઘર વિષે બધે સ્મરણકૂલ ખીલી રહ્યાં;
હવે વિષમ એ બની હૃદયમાં ખૂંચે શૂદ્ધ શાંતિ.

પડે નજર જ્યાં ત્યહીં તરવરે હીરાની સ્મૃતિ,
બધી રમત બાલ્યની, જીવનપ્રીતની પર્વણી! ૭૦૦

થતાં નકશીકામ જ્યાં ગગનમાં સમી સાંજરે
ત્યહાં રતનઉર્મિઓ સ્મરણસાથીઆ પૂરતી.
જુએ નયન એક ત્યાં કુસુમછોડ જે ખીલતો,
તે સાથે રમણોના

ઓગણ્યાણાસ

પણ મનમાં ભત-
ભતના વેલખુદા ઊઠે.

૭૦૦

તે સમે બંનેએ સાથે
વાવેલો એક છોડ,
તેને જોયા કરે; ને તે
અંધાણું થતાં ન દે-
ખાય, પરંતુ જૂનાં
સ્મરણો તો એક
પછી એક તાલં
થતાં જ ભય.

હતો ઉભયમિત્ર એ, ટગર નેત્ર એકીટશે
જુઓ પણ જુઓ નહિ, નજર હોય ના આંધળી !
ન હોય સ્મરણો તાણી ઊકલતી જ વંશાવળી !
વહે વખત તેમતેમ વળી ગામ લેશું મળી
કરે અધસૂણી, કદી ઊડતી વાત દે લેળવી;
સૂણી રતન સર્વ એ હૃદયમાં રહે એકલી
અસત્ય જ હશે ગણી—મૂરખ લોક તો બે ઘડી
તરંગ નવરા ઘટે, અવનવી ગપો ગોઠવે,—
બધો ય કડવો ગળે મન પ્રકુલથી ધૂંટડો.
વિશાળ પટ વ્યોમનું અનલરેખથી ચીરતો
સરે ગગનતારલો, રતનને હૃદે હીરલા
તાણી સકળ વાત આગ સમ આપતી વેદના.

૭૧૦

કદી રકમ માટ પતું ખખડાવતું ખારણું
સપોર દિન આવતું હરખ પાથરે બે ઘડી.
પથારીવશ ને અશક્ત પણ નિત્ય ભાણો પૂછે
રૂડા ખખર હોંસભેર ગણી પુત્ર પોતા તણો,
કહે રતન સર્વ તો ય ફરી એ ઉમંગી પૂછે:
'અલી રતન! વાંચ તો જરીક હું પડ્યો સાંભળું.'
અને રતન ગોઠવે ખખર સૌ રૂડી ને વળી
ઉમેરી વધુ ખોલ બે ખખર સૌ પૂછે વૃદ્ધની;

ન હોય લખ્યું પત્રમાં તદ્દપિ એ ઉમેરી વહે
 લખાણ મનગોઠવ્યું, ફક્ત વૃદ્ધ સંતોષવા
 અસત્ય, કદી ફેરવી, અસલને નવું ચિંતવી, ૭૨૦
 નવું જ મનથી લખી ઊચરતી પગેલાગણું;
 પ્રકુલ્લ થઈ પોઢતો સભર નીંદમાં વૃદ્ધ ને
 પણે રતનનેત્રથી ડળક આંસુડાં નીસરે.
 અને શબદખોલ એ કવરધા હીરા માંટ તો
 કદી શ્રવણમાર્ગમાં સરકવા ન દે વૃદ્ધના-
 છતાં રતન લાઈને રકમ તેટલી કે વધુ
 ફરી કસર ત્રેવડી અચૂક પાઠવે ગામથી.

પણ મનમાં જાત-
જાતના વેલણુકા ઊઠે.

૭૦૦

તે સમે બંનેએ સાથે
વાવેલો એક છોકરો,
તેને જોયા કરે; ને તે
અંધારું થતાં ન દે-
ખાય, પરંતુ જૂનાં
સ્મરણો તો એક
પછી એક તાજાં
થતાં જ જાય.

૭૧૦

હતો ઉભયમિત્ર એ, ટગર નેત્ર એકીટશે
જુઓ પણ જુઓ નહિ, નજર હોય ના આંધળી !
ન હોય સ્મરણો તાણી ઊઠેલતી જ વંશાવળી !
વહે વખત તેમતેમ વળી ગામ ભેળું મળી
કરે અધસૂણી, કદી ઊડતી વાત દે ભેળવી;
સૂણી રતન સર્વ એ હૃદયમાં રહે એકલી
અસત્ય જ હશે ગણી—મૂરખ લોક તો બે ઘડી
તરંગ નવરા ઘડે, અવનવી ગપો ગોઠવે,—
બધો ય કડવો ગળે મન પ્રકુલ્લથી ઘૂંટડો.
વિશાળ પટ વ્યોમનું અનલરેખથી ચીરતો
સરે ગગનતારલો, રતનને હૃદે હીરલા
તાણી સકળ વાત આગ સમ આપતી વેદના.
કદી રકમ માટ પત્તું બખડાવતું બારણું
સપોર દિન આવતું હરખ પાથરે બે ઘડી.
પથારીવશ ને અશક્ત પણ નિત્ય ભાણો પૂછે
રૂઠા બખર હોંસભેર ગણી પુત્ર પોતા તણો,
કહે રતન સર્વ તો ય ફરી એ ઉમંગી પૂછે:
‘અલી રતન ! વાંચ તો જરીક હું પડ્યો સાંભળું.’
અને રતન ગોઠવે બખર સૌ રૂઠી ને વળી
ઉમેરી વધુ બોલ બે બખર સૌ પૂછે વૃદ્ધની;

ન હોય લખ્યું પત્રમાં તદ્દપિ એ ઉમેરી વહે
 લખાણુ મનગોઠવ્યું, ફક્ત વૃદ્ધ સંતોષવા
 અસત્ય, કદી ફેરવી, અસલને નવું ચિંતવી, ૭૨૦
 નવું જ મનથી લખી બિચરતી પગેલાગણું;
 પ્રકુલ થઈ પોઢતો સભર નીંદમાં વૃદ્ધ ને
 પણે રતનનેત્રથી ડાક આંસુડાં નીસરે.
 અને શબ્દબોલ બે કવરધા હીરા માંડ તો
 કદી શ્રવણમાર્ગમાં સરકવા ન દે વૃદ્ધના-
 છતાં રતન ભાઈને રકમ તેટલી કે વધુ
 કરી કસર ત્રેવડી અચૂક પાઠવે ગામથી.

ગયો સૂરજ આથમી: તરુવરો તણા છાંયડા
 ૭૩૦ મળી શ્રમ ઉતારવા નીંદર માટ ઘેરા બન્યા.
 રહે બળદ હાથ ના, ક્યમ કરી ન તાણ્યાં રહે
 અને ખડખડાટ ખૂબ કરી ગાદી ઉઘાણીમાં
 ઢળાવ ઢળતી જતી, ગતિ વધ્યે નદીરેલમાં
 દૂબે, જલતરંગમાં વમળહાર ને બુદ્ધ્યુદ્ધે
 થઈ પલકમાં શમે, જળ ઠરી વહે શાંતિથી,
 શમ્યાં સકળ દુઃખ એમ, નિજ અંગની વેદના
 શમી કળતરા વ્યથા; મગજ શાંત ભાણા તણું
 થતાં રતનને સમીપ જરી ખેસવાને કહ્યું:
 ‘અહીં નજીક આવ, ખેસ દીકરી જરા ખાટલે,
 ૭૪૦ મને રતન! જો હવે વરસ એટલા દિ’ કદી,
 અરે દિવસ તો પછી-પણ કદાચ એંશી ઘડી,
 હવે જીવનમાળખું ન પૂરૂં માણવાને રહ્યું.
 હશે, ધીરજ રાખ, ખોલ કહું આટલા માહરા
 ઉતાર મનમાં ઊડે, મુજ ગરીબની લાકડી!
 હતો દિવસ અંધકાર ધૂળઆંધીઓ નાચતી,
 નહિ રત તથાપિ ત્યાં ગડગડાટ એવો થતો!

અચાનક જ મેઘલો ગગનમાંહી ગાજી રહ્યો
 રચાય ધૂળથાંભલા અમકતા ફરે ફૂદડી,
 રહેલ જરી તેજમાં તણુખલાં ચડેઊતરે,
 દિશા નવ સૂઝે, ન વાડ તરુ છોડ કે માનવી, ૭૫૦

ફૂંકે દિગદિગંતથી પ્રલયકાળના વાયરા,
 જૂનાં ખડ તણાં મૂળો ચ ધરતી મહીં ધ્રુજતાં,
 જતો ફકત એક હું નજીક આપણા ખેતરે,
 મને સ્મરણ એટલું, ધમધમી રહી સૌ દિશા,
 અને ગગન લોમ બે વીજળીના કડાકા ઝીલે
 અને વજર સાથમાં વીજળી એક ત્યાં ખેતરે

ત્યાં વીજળી પડી.

—નથી કલમનો ઊલો જરી વળેલ જે આંગલો?—
 સરી પગ સમીપ ત્યાં કંઈક જ્ઞાંતિ એવી મને,
 ઘડીક મુજ જીવ ક્યાંક ણની સ્તબ્ધ સંતાપલો.
 થયું ગગન શાંત ને પ્રકૃતિનો ઉલાળો શમ્યો, ૭૬૦
 દીસે સૂરજ ને ધરા પમરતી ભીની ફેરમે,
 બધું લસલસે, દીસે સુરખીરંગ સોહાભાણું;
 પરંતુ અહીં જો, હતા ઉભય હાથ આ માહુરા
 અનેક તરુ ડાળ સાથ લઈ વાયુ ચાલ્યો ગયો!
 રહ્યાછ દૂદળા વિના ગતિ કરી સદાના જૂઠા,
 અને રતન! એટલે દિવસ તે થકી ખાટલે
 તેંતાળાસ

નુરતથી—ધીરતાથી

પડ્યો છ; પણ જેતરે નુરતથી ધને એકલે
મજૂરી કરી યેવડી કસ જમીનનો ફેળવી
સવાર થકી સાંજ નિત્ય જઈ રોજ એ વૈતરૂં

૭૭૦ કરી કનકની રૂડી સળરએ ભરી લોમને.

મજ—મુજ

અને મજ દિલે ફૂડાં ભૂતપિશાચ દેા ઊતર્યાં,
ભમાવી મન માહરૂં, જમીન ભાગલા પાડવા
કર્યો મમત, ને ધનો સમજી તે ન માને કહ્યું.
ફૂડાં બહુ વિચારમાં મનસૂળા કર્યા ઝેરીલા
ભૂતાવળભર્યા મને: રડવડે કદી એકલી!
કદી મતિ ફર્યે તને દુઃખ થકી ચ હીરો દમે!
ન હોય મુજ જિંદગી મુખ ન દે તને હીરલો!
કબુલિ થઈ માહરી તુજ ભવિષ્યના સ્વાર્થમાં!
કર્યો મમત મેં ઘણો, કંઈક વેણુ તીખાં, કટુ

૭૮૦ જીલે ઊચરતાં થયા જીલ તણા ન ચૂરેચૂરા.
અદાલત જવા સુધી જમીનભાગલા માટ મેં
કર્યો મમત, ને ધનો નવ ખમી શક્યો દુઃખ એ,
હતી દિલમહોં ભરી કુળ-જમીનની મોટપ.
મળે ન કયહીં જોડ લોમ પ્રતિ ભાવ ને ઘેલછા,
અહો અજળ! એહના, સકળ ગામમાં એહવાં
હજી સ્મરણમાં નથી, અગર તો અગૌ કોકનાં.

ચંપાણીસ

ધનો ખડું કહે, અરે કરગરે ખીચારો સદા,
 પરંતુ જિદ્દ હું કરું, અવગણી કરે લાંઘણો,
 છતાં ય પજવ્યો ઘણો, કંઈકવાર કંટાળતો,
 કુસંપ કડવાશ કલેશ વણકારણે નોતરી ૭૬૦
 સુરક્ષિત ઊભેલ જ્યાં પગપ્રહાર મેં ત્યાં કર્યો.
 કર્યાં કરમ ભોગવું, હજી ય શું હશે ચો પ્રભો !
 અને શ્રમ ચઢ્યો ઘણો, જળતાણો પીધો ઘૂંટડો,
 વિરામ લઈને વઘો, રતન ધ્યાનથી સાંભળે:
 ‘સવાર ઊગતું હતું: નીંદરમાં હજી આંખડી,
 ત્યહીં ઉભય હાથથી નમન એ કરીને ઊભો:
 ‘નહિ સહન થાય એમ કુળભોમના ભાગલા,
 લલે સકળ ભોમના અખઘડી થકી છો ધણી
 તમે વડિલ ખંધુ ને ફકત આટલો હીરલો
 ઘરું છ ગરણે હવે—ખચત માહરી રંકની ૮૦૦
 અને રતન સાથ એ જરૂર પાળજો આટલી
 કરું છ ખસ એક એ વિનતિ, ને કદી ખોલ જે
 ઊંચે સ્વર થકી વઘો વડિલ ખંધુ દેજો ક્ષમા’.
 કહી અહીં થકી ચળ્યો, સહજમાં ગયો ખેતરે,
 અને ત્યહીં થકી વહ્યો, પવન શો, મળે ચિર્ન ના.
 પડયું વજર મસ્તકે, વીજળી શા પડ્યા ખોલ ને
 પિસ્તાળીસ

ઝીલી શક થઈ હું તો ચમકથી જરી ઊગરી
 કંઈક ઊચરેછ ત્યાં નજરમાં મળે એ નહિ.
 બધું પણ મહીં બન્યું નવ બન્યું, ન વાચ્યા જીવે,
 ૮૧૦ જીવે ન મન માહરે, ભ્રમ હશે ઘડી બે ઘડી!
 પરંતુ સુણ દીકરી! અહીં થકી ધનો રે ગયો,
 ગયો જીવનથી ધનો, દિવસ આજની આ ઘડી
 સુધી ન હજી મેં કદી મન થકી ત્યજી ચિતના.
 ગયો ઘર ત્યજી જમીન કુળ ને ત્યજી પુત્રને;
 અને રતન! નિદ્રાએ અહીં પડ્યા પિતાને હવે
 કબૂલ કરે ભૂલ હું મમત માહરો ઝેરીલો,
 મને રતન! માફ કોણ કરશે ન જો તું કદી?
 મળી ન કંઈ ભાળ ને જળ સમો વહ્યો ડાળ ને
 પરંતુ કર માફ ખડેન મુજ ભૂલ તું ચોટલી.
 ૮૨૦ અને દિવસ તે થકી જીવ સમાન હીરો મને
 કરે જતન ને હજી તુજ થકી ન જુદો ગણું.
 સુણે રતન એ બધું, નયન આંસુધારા વહે
 અને વરધ આંખથી ચ દદડી વહે ણિંદુડાં,
 અને પલકવારમાં રતન વૃદ્ધહૈયે રહે,
 ન હાથ ઊપડે છતાં હૃદય ઊછળે ચોટલું!
 થયો ઉભયનો રૂમો કંઈક શાંત ત્યારે ફરી,

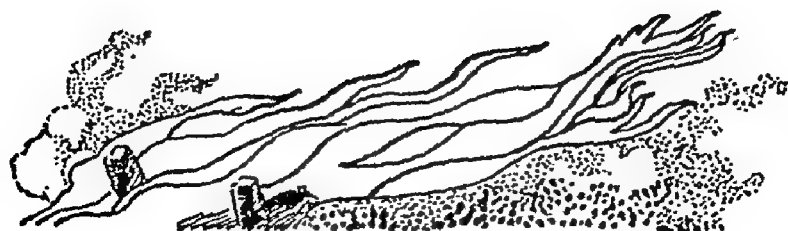
ન હોય થયું સ્વચ્છ જેમ નલ એક વર્ષા પછી
થયું મન પ્રકુલ નિર્મળ, પરંતુ દેહે વ્યથા
વધી શ્રમ થકી, ફરી જળતણા પીધા ઘૂંટડા.
ફરી લથડતી જીભે વચન એ વદ્ધો એટલાં: ૮૩૦

‘હવે રતન હું નથી વધુ, પરંતુ ખેટા ! કહે,
નીરાંત મુજ માટ તું ફક્ત હીરલાને હવે
સહોદર સમો ગણી જીવનકાળ સંભાળજે.
ખને છ તમ ખેડને, ઉભયને રૂડી પ્રીતડી,
કરેલ અપરાધનો વળતરો થશે કૈંક જે
અને બળતરા દિલે ય શમશે કંઈ માહરી.’
કહ્યું: કળ વળી, નચિત મન, શાંતિ આંખે ઠરી,
અનેક વરસો તણા શ્રમ હવે જતો ઊતરી,
થયું ચમકમિશ્ર અંગ, વળી સ્નાનઝોળા વળ્યા,
જીએ રતન એ પરંતુ સમજે શું એ બાળકી ?
અસંખ્ય વ્યવહારમાં, જીવનકાર્ય ને ક્ષેત્રમાં ૮૪૦

અનેક સમદીપ સાથ સહકાર સત્સંગથી
વધુ પ્રબલ જ્યોત એમ પ્રસરાવી કૈં કૈં દિશા,
અનેક રતકાળથી, અનુભવે કસી બુદ્ધિથી
અનેક જીવજ્યોત સાથ નિજ તેજમાયા રચી,
અનેક જીવદોર સાથ વણી તંતુ વાત્સલ્યનો,

લાણાએ પોતાની
જીવનયાત્રા સંકેતી
લાથી

ઘડી ખળ ઠરી રહ્યાં, અચલ નેત્ર એકીટશે
 કંઈકે નવું ન્યાળતાં—સહજમાં થયાં બંધ બે;
 ભાળ્યો પરમ જ્યોતિમાં અસલ દુળનો દીવડો.

પિતા પરમતીર્થ એક શિરછત્ર જે એટલું ૮૫૦

ગયું; જગ વિષે રહી સમયના મહાઠ્ઠેણમાં
તરંગ સમ એકલી રતન; ને ધનો તો ક્યહી
અનંત યુગ દૂર દૂર, અતિદૂર ક્યાંયે વળી !
અને સમીપમાં નહિ ઉગમકાળનો ગંધવો.
હવે રતનને શિરે વિપદવાદળાંની ફણા
થઈ પ્રસરવી શરૂ, જીવનમાં વધે વેદના.

શરીર સહુ ઘાટીલું, વજર શાં હતાં અંગ જે
હવે જળવિહોણુ મીનગતિ શાં થતાં દૂળળાં,
ન અન્ન પૂરતું જમે, શરીર પોષવાને ભરે,
ગળાઈ દૂળળું થયું સકળ એ ભર્યું અંગ ને ૮૬૦

ભીડી વદનથી ગયાં સકળ હાસ્ય સોડામણાં,
નરી સરલતા જ ઓળખ રહી હવે દેખવી.
કરુણ કથની કહે નયન દુઃખતેજી બન્યાં,
અનેક જખમો સહી હૃદય જે ન રીઠું થયું

થયું વધુ દયામાણું હળકમાં હીરાની હવે.
ગણાય કરખી તણો ઉજમ તો વળી ઉત્તમ
છતાં ન ભરણું મળે ઉદર પૂરવા પૂરતું.
નસીબ-પુરુષાર્થનો સુલગ મેળ ખેતી વિષે,

ઓગણપચાસ

કરખી-કૃપિ, ખેતી

ઉજમ-ઉધમ

ન મહેનત ઊગે, ન
દાણો ફળે; એમ બંને
ઠેકાણે ન લેવો

છતાં વિધિ રૂઠે, મહેનત ઊગે ન દાણો ફળે,
પિતા જગતનો ગણાય, જગતાતની આ દશા !
ન શેઠ ઉપરી વડીલ, પણ એક દેવી કૃપા
તણી સૂરજ તાપ ટાઢ વરસાદની શક્તિઓ
વસે કુદરતે, અમીનજરમાં સુખી રોટલો.
પરંતુ કદી એ રૂઠે, ધરતીમાત રીસાય, તો
જુઓ જમ સમા ધસે જમીનદાર નાણાવટી
બધાય ધન ધીરનાર વણિકો લઈ ચોપડા,
ન હોય જમરાજના હજુરિયા ! મહા ક્રોધથી
દયા, સહજ બુદ્ધિ કે નમનતાઈ છાંડી બધી,
કરે વસુલ મહેસુલો મનગમી કરે માગણી.
૮૮૦ પૂરી ખતવણી તણાં ન સરિયામ કેં પુસ્તકો
બધી ગણતરી થતી ફક્ત ત્યાં નવાબી જીલ્લે;
બચે રતન કેમ એ જીલમકોરડેથી કદી ?
અરે, દુઃખપરંપરા—દુઃખ તણા ભૂંડા ડુંગરા
હજી રતનને શિરે કંઈક જે હશે બાકીમાં
પડ્યા ફરી ફરી અને રતન સર્વ મહેતી જતી:
દુકાળ વસમો દીસે, વરસગિર્જા માઠાં થતાં
અને રતન-ખેતરે વગર ખાતરે—મહેનતે
પૂરી ન વળી દેખરેખ પછી પાક શું ઊતરે ?

હિસાબ ભૂલ એટલી, મજૂર સર્વ વાણોતરો
દયાળુ દિલની ભલી રતનને બધા છેતરે. ૮૬૦

ધણી વગર ઢોર શાં જમીનના થતા હાલ ને
પૂરો ન ઊતરે કદી, ન અરધો હવે પાક, ને
થતી ઊપજ કાંઈ તે અમલદાર પૂરી કરે,
અને રતનધ્યાન તો ફક્ત એક હીરા વિષે:

‘સુખી? શું ભણતો હશે? અગવડો હશે કેહવી?’

વિચારમણકા ગણે મનતરંગથી ગોઠવી,
રચે મનગમ્યાં રૂડા સુઘડ ઘાટ ને ચિત્ર કૈં;
વહી સરલ શૈશવે અરુણ ને ઉષા જેહવી,
અખંડ અવિનાશ એક વળથી ગૂંથી જિંદગી;

કદી ય રતને ગણ્યો ન અળખામણો હીરલો, ૯૦૦

સહોદર સમો, સહોદર થકી સવાયો ખરે,
ન ભેદ વચનો ન વા સમજ કે નહિ સ્નેહનો;
પરંતુ કદી ભાઈને રતન ખેંચે ના સાંભરે.

પૂજા કરીશ સત્યદેવ તણી એમ બાધા કરે,
કરે ભરતકામ, લીંપણ, અખોટ, ટોપી ભરે,
સૂકાય નહિ એકાકી નયનથી સરે આંસુડાં.

કરે કસર જેટલી બચતમાં જમા રાખતી,
કંઈકે ઊઠવેઠથી, અતલગી તણી મહેરથી

અતલગી-નજીકનું સંયું

ગમે ત્યમ કરી હવે જીવન-રોજી કાઢતી;
 ૬૧૦ અને સહજ સાંજ થાય ધૃતદીવડો પ્રજ્જવલી,
 જરા ધૂજતી રેણશું ધૂજતી પાપણો મેળવી
 નમાવી મુખને ઠરી ઉભય હાથની અંજલિ
 કંઈક મનશાંતિ માટ કથળેલ એ પ્રાર્થતી.
 નિહાળી મુખજ્યોતિ એદીપશિખા ઠરી ઊજળું
 કરે વદન; ને ઊંડા હૃદયશ્વાસઉચ્છ્વાસમાં
 શિવાલય તણી ત્યહીં ટણણ ઘંટડીઓ ભળે;
 કરે સજળ નેત્રથી નજર ખડાર બારી થકી
 ત્યહીં નયનગિન્દુને સૂરજ દૂખતાં ભોંયમાં.
 અનંત ઘટમાળની પળકળા સમી રાત્રિમાં

૬૨૦ તરુવર ગૂંથેલ શ્યામ ટપકી સમી ધાળળી
 નીચે ધગધગેલ થાય કંઈ શાંત જ્યારે ધરા,
 ધરા ઉર પરે રહે પવન મન્દ મૂર્છા મહીં,
 વિશાળ મધરાતમાં ઝંઝૂમતાં નલે વાદળાં
 તણા અધિક ભારથી સળવળે ન એકે ખૂણે,
 અને ભયભરી નિઃશબ્દ મરણાંત શી શાંતિમાં
 અચાનક સુણાય ક્યાં પવન હેડકી ખાય તે
 રહે ધૂજવતો વળી કંઈક ધાળળી છેડેલો,
 શમેલ હુસકે અચાનક જ દુઃખ-નિદ્રા હરે,

તપેલી પૃથ્વી ઉપર
 તરુવરનો છાંયડો, એ
 ઉપર પવન મૂર્છામાં
 પડેલો, તે ઉપર વા-
 દળાંનો ભાર, એવામાં
 ક્યાંક ક્યાંક ખૂણે એ
 પવન સળવળે—એ
 હેડકી ખાય, ક્યારે

અને રતનચીસ ને પવનહોડકી યે ભળી
ભયંકર ઘડે ત્યહીં હબક ગૂઢ એ શાંતિમાં.

યું ખાય; એ અવાજ
સાથેજ હસકાં શમીને
આવેલી ભરજીંધમાં-
થી હબકીને રતન
ભગતી.

પ્રભાત ઝળકયું અને નીરસ પત્ર આવ્યો વળી !
પડ્યો છ પરસાળમાં ફકત માગણી જેટલા
લખેલ વળી શબ્દ યે, ખળર ભતની કે પૂછયું
નથી રતન ખડેન તું કુશળ કે સુખી કે દુઃખી !
અને રતનની દગે પ્રથમ અક્ષરો ઓળખ્યા,
અહો ! શું ઉછળે હૃદયે અતીવ ભાવ આનંદના !
ખરે શું વરદાન હોય નહિ દેવલોકે ધર્યું !
ભણે : 'કંઈ મળે કની સુખદ બે સમાચાર તો
જઈ સકળ ગામને શરમમાં ડુબાડી દઉં
રૂડા ખળરથી; અરે ! નિજ લખેલ હસ્તાક્ષરો ૯૪૦
ખતાવી દઉં ને કહું, બહુ અસત્ય વાતો તમે
કરી છ સુજ ભાઈની, પણ જુઓ શું પોતે લખે ?'
ઉરે કંઈકિના દહંત શબ્દો હવે ઠારવા
અનેક ઘડભાંજ જુદા મનક્ષેત્રમાં છે મચ્યાં.
પરંતુ જડ ખોલ યે નજરમાં પડ્યા શબ્દ શા,
મનોરમ રચેલ સૃષ્ટિ જલબુદ્ધિદો શી ત્રુટી,
ગઈ નજર ઝંખવાઈ વળી બુદ્ધિ ભોંઠી પડી,
ત્રેપન

સુકોમળ દયાર્દ્ર નમ્ર ઉર તે સહે કેટલું ?
 અને પ્રથમવાર પત્ર નહિ એ હતો તે છતાં
 ૬૫૦ ગમે ત્યમ કરી હશે ખચત જે ખચાવી બધી
 વળી કંઈક જે હશે ઉગમકાળથી એહનું
 રહું ઘર ખૂણે હતું સકળ દ્રવ્ય ગદલામહી,
 કયો ન જરી એ વિચાર નિજ સ્વાર્થનો એ વળી
 બધું ચ નિજ બન્ધુને રતન મોકલે હેતથી.

અને મરણ પામતાં વતનમાં ન પાછો વળ્યો,
 ત્યહીં સકળ ગામ તો રતન સાંભળે એ રીતે
 રહે ઊઘરતું અનેકવિધ વાક્ય નિદાભર્યાં:
 ‘ગયો છ ગુજરી અહીં વડિલ તો ચ હીરો નથી;
 બળ્યું શું ભણવું હજી, નિકટના સગા ગુજર્યો ?
 ૬૬૦ પૂજો ભણતરે મૂકો! કડક ‘શબ્દ એ તો જરી
 અરે, લખ! વળી નથી શરમ શું ત્યહીં એકલો
 ભમે છ મનદ્રાવતું?’ રતન સર્વ સંતોષવા
 કહે તરત હા, પરંતુ વળી એકલી એ થતાં
 દુઃખાર્દ્ર મનમાં તરે વિવિધ તર્ક, ને એ થકી
 સૂઝે ન કરવું કંઈ. ‘મરણના સમાચારથી
 રખે હળક ખાય તો! ખબર માંદગીના લખું ?

કહાચ ગભરાચ તો ! હૃદય કુમળું એટલું,
 લખે કંઈક તે ફરી ફરી લખે, બધું ફેરવે.
 પડે ભણુતરે કદી ખલલ ને હીરો એકલો
 ઝૂરે મન મહીં રહ્યો દૂર, ન કોઈ સંભાળ લે ૯૭૦
 ગણી, ન રતને લખ્યા મરણના સમાચાર ત્યાં;
 પરંતુ 'જરી આવજે દિવસ જે રજાના મળ્યે;
 નથી જ ગમતું મને, મન થશે ચ જે મોકળાં'
 લખાણુ લખ્યું એમ જે ફકર થાય ના ભાઈને.
 જવાળ ટપકાવતો દિવસ એક ત્યાં આવવા,
 સવાર થકી સાંજ તે દિવસ નામમાળા જપે,
 થતા પગ ખીચારીના સખત થાકીને થાંભલા
 તથાપિ નહિ ચિહ્ન કાંઈ દીસતાં રૂડા ભાઈનાં.
 અને લખતનાં ચળ્યાં વચન એમ તો કેટલાં !
 અને સફળ આશમ્હેલ પણ માંહી ધૂળે ભળે. ૯૮૦
 હિતેચ્છુ સહુ લોકની ચ ઇતરાળ ધીમે વધે;
 થયા ખળર હોત જો મરણના હીરાને કદી
 ફર્યો વતન માંહી હોત; પણ શી હશે ભાવિની
 ઊંડી રમત તે જુઓ ! મરણ આંહીં ભાણાતણું,
 અને રતન એકલી; દૂર પણે રહ્યો હીરલો !
 અગમ્ય વિધિયોગ જે અકળ સૂત્રધારે રચ્યો.

મનુષ્ય અતિ રાંકડો અદ્રુગ કદપના શી કંકે ?

ઇતરડી-ઢોરના શરીરે
વળગતાં જંતુ
ચાર-ચારે
તરપલાં-હાથાં ૯૯૦
હાથલાં-ઢોર
થમણી-એકલી કં-
રેલી ખચત

ભર્યાં ઇતરડી થકી શરીર ભેંસ ને ગાયનાં,
મળે જલણ માટ એક નહિ કુંઠિયું લાકડું,
મળે ન કંઈ ચાર, તરપલાં થતાં હાથલાં,
હતી થમણી જેટલી સકળ એટલી વાપરી;
કૃપા ! વિધિકૃપા ! થવું નહિ જ ફૂર આવું ઘટે.
ભલે નચવજે કદી તપવજે મહા વ્યાધિમાં,
પૂરી તિમિર જાળમાં, સખત ઘા ઊંડા અંગમાં
દઈ તરફડાવજે, મનગમ્યાં દુઃખોથી કદી
મનુષ્યજીવ રંધજે, મરમ વીંધજે રે ટૂંકાં,
પરંતુ કદી ના દઈ સહજ આશ ને છેદતી.
કરે ગડગડાટ મેઘ ગગને રહી એટલા
પ્રચંડ સૂસવાટથી, તિમિરને ચ બહેકાવવા
જતી સરળ વાદળી સહજમાં ધૂમી તાંડવે
ભયાનક અઘોર યુદ્ધ મચવી રહે બ્યોમમાં,
કરી કડકડાટ કોઈ ગિરિશૃંગ ઉચ્છેદવા
ધસે તુમુલથી રચે પ્રલય માટ તૈયારીઓ;
ભયાનક મનોદશા રતનની થતી એહવી
વિચારભ્રમણા મહીં, કદીક તો વળી કારમી.

અને ધરતીકંપશા હૃદયમાં થતા ત્રાટકા,
છતાં રતન રાંકડી અજળ દિવ્ય શક્તિ ધરી
સહે, વિવિધ કાર્યમાં મન પ્રસન્ન રાખી મથે;
ન શું સકળ ધર્મમાં સહનધર્મ સૌથી વડો?
અને રતન માટ તો સમય તે વળી દેહવો? ૧૦૧૦

વધે દુઃખપરંપરા અવધ અંત જાણે નહિ.
વધ્યો જુદમ, ને મહેસુલતાણી વધી માગણી,
મરેલ કૃષિકાર પાસ વીંટળાય દાવાનળ.
રહ્યો ગલણમાં હતો ગળદ એકલો વેચવો,
અને ન રહી ભેંસ એક પણ પોષવા દૂધથી.

ગલણ-ગમાણ; બ-
ળદ રાખવાની જગા

હવે અવધ જે હતી સહનશીલતાની ખૂટી,
પડી રતન ખાટલે, ન રહી શક્તિ ઊભી થવા.
પડોશ-ઉપકાર કે અવરની પરાઈ દયા
પરે જીવન જીવવું, રતનને ખૂંચે એટલું.
પરંતુ હજી આશ કે કદીક ભાઈ ત્યાં સુધરી ૧૦૨૦
રળી ધન કમાઈને જમીન છોડવી દે કદી.
અનેક ગતકાળનાં સ્મરણ તો દુલાવી હવે
દમી રતનને સદા પળપળે રહે બાળતાં.
બધાં સમરણેા મથે રતન ભૂલવા સર્વદા,
પરંતુ ન ભૂલાય એ હૃદયકોતર્યા બુદ્ધિથી.

એ ઢગમાં તો કેટ-
કેટલી અને કેવીકેવી
પરતુઓ, ફરેકને ખ-
પની,—એકલા મ-
નુષ્યને જ ખપતી
નહિ, પણ પંખી, જ-
નાવરો સૌને કામની

—અને હિજરતે જતો કૃષિક લાગની મૃતિ શો,
લયણ વતનને, લયણ સકળ જે હતું એહનું:
કર્યો ઢગ બળે મહેનત તણો, મહા આશનો,
અનેક દિનરાતની કઠણ તાપ ને ટાઢમાં
કરેલ મજૂરી તણો, તણખલાં તણાં આઢણાં
તળે તડતડે સૂકી ફરતી વાડ ડાંટા તણી,
બળે કુંપળ શો લીલો વરસનો બધો પાક ને
બળે ધરતી માત શી જગતમાવડી ગાયનાં—
ભૂખ્યાં બળદભેંસનાં—ચકલીનાં ચ દાણોદુણી,
કઠેરી છત થાંભલા કંઈક પંખી માળા તણાં
બળે; સકળ સંઘરો, ફરજચુસ્ત એકીટશે
બુએ નીડર એકલો પરમ યજ્ઞ આહૂતિનો
બુએ કૃષિક, એમ સર્વ સ્મરણો તણી આગની
ચિતા લડલડે બુએ રતન રાંકડી એકલી.

૧૦૪૦ અને જગતમોહ સ્વાર્થ મમતા બધું છાંડતી
બધા ચ ગતકાળની નજર સંમુખે રાખ તે
બુએ મનદગે, ડગે ન દિલ દેખતાં એ હવે.
‘બધું વિધિવિધાન એ, મનુજ શું કરે એકલો?’
ગણી વિભુવિચારમાં મન પરોવતી શાંતિથી.

પરંતુ કવિ ડોકના અમરખોલ છે, સાંભરે:
 ‘સદા ઝમકશે મહાતિમિરની પછી રોશની.’
 અને રતનને હતી મધુર વીરડી સાગરે.
 પડોશ ફળિયું ઞરાળર સમાંતરે, પાછલી
 દિશા મહીં જતું, ઢળેલ ઘરછાપરીઓ મધે
 વિશાળ, પણ ધૂળ ઢોરથકી અદ્વપ ખુંદાયલી ૧૦૫૦
 રહે જરી ખૂણે રહ્યું, બહુ ન લોકની આવજા.

ત્યહીં રતનની સહી, સળી ગણો, ગણો જે ગમે,
 મણિ ફકત એકલી: નજીકના રહ્યા ગામથી
 અહીં વરસ ચારથી કટમ એક આવી વસ્યું. કટમ-કુટુંબ
 મણિ પછી ન કોઈ; ભાઈ ત્રણચાર કે એટલાં
 જીવ્યા વરસ, ને રહ્યાં ત્રણ-કુટુંબ માળાપનું.
 હતી જમીન તો ખરી, પણ અધિક તો રોકડું,
 વળી કંઈક દાગીના. જીવ હતો જરી ઠીક તે
 થકી રતનની પછાત ઘર એક લીધું ત્યહીં. ૧૦૬૦

(કહેછ સહુ લોક: ‘ત્યાં જીલમ કાળ ને રાજ્યના
 અસહ્ય વસમા થતાં હિજરતે ગયા, ગામને
 ત્યજી, કચહીંકચહીં વસ્યા, કરી કરી શરૂ જિંદગી.)
 ઘડીક નવરાશની સમય ગાળવા, ખોલવા
 ભર્યું હૃદય, એ અહીં રતન સંમુખે ખેસતી.

ગોગણસાહ

જતાં વળત ઝોમ જે સહીપાણું દઢાવી રહ્યાં.
 વયે અનુભવે વળી રતન કંક મોટી ખરી.
 અને રતન જે ઘડી ઉરવરાળ કાઢે ઉડી
 અનેક વરસો થકી હૃદયમાં ખૂણે સંઘરી
 —અનેક સૂકવેલ ને ભરી મૂકેલ છાના ખૂણે
 ૧૦૭૦ બળે, ગરભમાં પરંતુ શરૂઆતમાં રે ધૂમો
 કરી નયન લાલગંધ ગુંગળામણે બાળતો
 ખરે દુઃખદ એટલી સકળ કાળની વેદના—
 સૂણી, અનુભવે ન હોય નિજ દુઃખ પોતે ખમ્યું!
 દયાર્દ્ર થઈને મણિ દુઃખદ વાત સૌ સાંભળે,
 દ્રવે, ભિચરતી રહે: ‘અરર દુઃખના હુંગરો
 હવે ઉમગવા રહ્યા અધિક આ થકી શા હવે?’
 ખૂચે કદીક હામ તો રતનને દીએ સાંતવના.
 નિઃસંશય સુમિત્ર એ, હૃદયવેદના અન્યની
 સહે નિજ ગાણી, વળી અધિક એ થકી શું કરે?

૧૦૮૦ અને વતનની ગાંધી સ્મૃતિવિહોણુ હીરો હવે
 ભૂલ્યો રતનને વળી રતનનો પિતા કયાં પછી?
 ગયો વતનને ત્યજી વતન કાજ જેનો પિતા
 અને વતન કાજ એ વતનત્યાગનારે ધને

વ્યથા શું હૃદયે હશે અનુભવી ઉઝેરી મહા ?
 જમીન મહીંજે ઊંડા હળથકી પડ્યા આસ શા-
 દિલે ઉઝરડા પડ્યા, અકથ વેદના કેટલી !
 રહે નિજ જમીન વારિ થકી નિત્ય ભીંજાયલા
 સદા સતત ખૂંદનાર નિજ મિટ્ટીને ત્યાગતાં
 સશક્ત પગમાં કયું બલ હશે ભલું એટલું ?
 મનોબલ કયું વિરાગ દઢ ત્યાગની ભાવના ? ૧૦૬૦

ન એક જલધૂંટડો તરસદગ્ધ પીવા રહ્યો,
 ગયો ઘર તણ અનંત વિધિકાળના બહેણમાં;
 મહોદધિઉરે ફરી, દિગદિગન્તના વાયરા
 સહી, કઠિન સંકટો જલ વિશાળ ખેડી ખમી,
 કસાયલ વહાણ કોક આણુચિત્તવ્યું એકલું
 સમુદ્રઉદરે ડૂબે, સ્મરણથી સર્વો રે ધનો.
 અને વતન શું વળી, ઘર કુટુંબ ચિંતા કશી
 નહિ જ નિજ પુત્રને-અધિક એ થકી ગર્વથી
 મુસાફર જતો ન કોઈ નિજ માર્ગના કંટકો
 ખસેડી દૂર ફેંકતો-સ્મરણશલ્ય આઘાં કરે. ૧૧૦૦
 અને વરગ આરથી વિવિધ જ્ઞાનનાં પોટલાં
 અનેક રકમે ખરીદ કરી ખાંધતો હીરલો.
 બધી રકમ એટલે નિજ કુટુંબ નિર્વાહ એ.
 એકસઠ

નહિ ગ્રહણ થાય બુદ્ધિ થકી ભાર એ સર્વનો,
 અને હૃદય તો થતું અધિક રક્તસંશોષણે
 અધિક જડ, ને દિલે ન રહ્યું મૂળ સંસ્કારનું.
 જરી ય નવ સાંપડયો શુચિ અમૂલ્ય વિદ્યારસ,
 અલભ્ય રસસ્નાનનો પરમ લહાવ ક્યાંથી મળે?
 કરી હૃદયબુદ્ધિને યમલ મિત્ર શાં એકઠાં
 ૧૧૨૦ અનંત સહકારથી, તપ થકી, પિપાસા થકી,
 અને વિનયથી કદી અમર જ્યોતિને અંખવા
 કર્યો દૃઢ પ્રયાસ હોય દિન એક ના સાંભરે.
 ન સ્નાન, તલસાટ, સત્ય, જરી આશ ના શ્રેયની,
 સ્વતંત્ર નહિ, ન શાંતિ સુખ, કે નિજનન્દની
 થઈ ન જરી અંખનાઃ અસલનું ગુમાવી બન્યો
 મનોબલ અને વળી હૃદયભાવના શૂન્ય એ;
 રહસ્યવિણુ કુંક એ જિગરતો બધું આપથી;
 ન ભાન નિજ જાતનું, અટપટા લવારા કરે.
 નિશાન વિણુ ભવવું, દિવસ દીર્ઘ લાગે કદી,
 ૧૧૩૦ કદી દિવસમાં અનેક ઘડભાંજ ને ધાંધલ,
 જવું અપટીમાં કશે, પવનવેગથી આવવું
 અને ગયું રહી વળી, અબક રોશની આળમાં
 પતંગવત નિત્ય પાંખ ફેડાવતાં દોડવું,

ધમાધમ થતાં પૂરી શ્રમિત થાવું, કંટાળવું.
 રડયું જીવન જીવવું, જીવનમાં રહી ના મળ.
 અને વિંટળતી રહી રમણકાળમાં ત્યાં ભુંડી,
 વિષાદમય મોહની વિષભરેલ એ મોહિની.
 શીખ્યેઃ અનુભવે ઘણા કઠિન પાઠ સંસારના,
 મળે દિલગ્રહું ન કોઈ સહુ સ્વાથનાં એ સગાં
 અને પળપળે વધી દિશદિશે નિરાશા બધે ૧૧૪૦
 ખૂટયું ખરચ એટલે નથી મેળ, બળી જિંદગી,
 મિળજ જરીમાં તપે, સહજમાં ચડે ચીડ ને
 વળી રકમ આવતી ય અટકી ગઈ એટલે,
 વિશાળ ભ્રમણા ભમી પથિક કોક એકાંતમાં
 અનેક અવલોકનો દગવિહારમાં વિસ્તર્યા
 બધાં મન વિષે સમગ્ર રચના મહીં સાંકળી
 નિરૂપણ કરે વળી મનન, કલ્પનાયાંબથી
 ભમે, ભ્રમણચક્રેણ નિજ મસ્તકે વિસ્તરે,
 મુસાફર સમાન એમ ભ્રમણાતણી ભૂમિકા.
 અનેક ઘડભાંજક્ષેત્ર સહુ ખૂટતાં એટલે ૧૧૫૦
 બધી ભ્રમણજાળની ગૂંચવણી તણાં કોકડાં
 રહ્યાં મન વિષે હવે મૂંઝવતાં વધારે બધાં.
 અસાહ્ય, નિરૂપાય, હાય મનમાં જતાં સોંસરી
 વ્રેસહ

હોરામેજ કંઈ ન સૂઝે
તો હું તે શી રીતે
કહી શકું ?

રહ્યા તિમિરના થરો મનવિચારને આવરી,
સૂઝે ન કંઈ માર્ગ રે, અવદશા થઈ, શું કહું ?
સૂઝે ન કંઈ તો ચીરાય પટ કેમ અંધારના ?

ગુલાબ સમ સન્ધિકા મધુર દષ્ટિમર્યાદના
 મનોરમ ખૂણે 'હજી જલ તરંગમાં નાચતી,
 અચાનક દુરે સર્યો પટલ શ્યામ નૈરાશ્યનો.
 નિશાબ્રમણમાં ભમી ભુલભુલામણીમાં વળે, ૧૧૬૦
 ન તેજ તણી રેખ ક્યાંય નજરે પડે એટલે
 વધે બળતરા દિલે ચણુચણાટ સંતાપ ને
 દિલે થથરતો અબાણુ ભયર્પીજરે પંખી શો.
 અને શરમ આવરી જીવનને રહે બોધતી
 સુબોધ, ઉપદેશ, જે ગુરુ થકી કદી ના મળ્યો.
 સનાતન સભાવથી પ્રકૃતિ ગોદમાં લે ઘડી
 જરી સૂચવવા, જરી જગવવા, વળી એકદા
 ધરે નવીન રોશની પથ ભૂલેલને ચેતવે.
 અને ભ્રમણમાં ભૂલ્યો મન ધરે ન એ ચેતના
 પછી રજળતો મૂકે, અકરમી પડે આખડે.
 નિશાચર સમાં અનેક ભમતાં ભૂંડાં ભૂતડાં
 ભમી મન ભમાવતાં, તિમિરના થરે એટલા
 ઉરે દિવસ રાત—રાત દિન ના જતો રે કરે.
 ઊંડે હૃદયમાં હશે કંઈક પુણ્ય સંસ્કારનું
 રહેલ નસમૂળ ક્યાંક વળી, એટલે તે સમે
 પાંસઃ

એક વખત તો પ્રકૃતિ
 ચાતાના આગકને અ-
 ચાવવા દયાળુ બને
 છે, એક ચેતવણી
 આપે છે.

દાઢ પ્રવાસી હિમા-
લય ઉપર ખરક-પગ-
ધાર સુધી ચઢી શિ-
ખરો નિહાળતો ઊભો
હોય ત્યાં, નાખેલી
છાવણી તરફ એકા-
એક અગ્નિનક ખરક-
નો પહાડ વૂટી અ-
સંખ્ય કણિકાઓની
નદી ધસી આવે
તેમ...

૧૧૬૦

ધનો, વતન ને સ્મરી રતન, વૃદ્ધ ભાણો સ્મર્યો.
અને પથિક શ્રાન્ત ઠો પથમરોડ ખૂંદી ઊંચે
અનન્ત અવકાશમાં, ગિરિપ્રદેશના પાદરે
નચિત મનથી નભે શિખર સૌ નિશાઆવર્યાં
બુએ નીરવ શાંતિમાં, હિમગ્રમાધિલીલા બધી,
અને હિમપ્રપાત શ્વેત ગિરિશૃંગથી તૂટતા
વિરાટ હિમવળ ભીપણુ ધરી મહાવેગથી
અસંખ્ય કણિકાગણો, ધુમસ સીકરો ગર્જતાં,
પ્રચંડધ્વનિ ધોધ સાથ સરતાં ધસી આવતાં
અગ્નિનક નિવાસસ્થાન પર, એમ સૌ સંસ્મૃતિ
થકી સ્મરણુ બાલ્યનાં, રતનનાં, રૂડી ભોમનાં
અસંખ્ય સરૂપે બધાં, પ્રખર વાયુવેગે ધસે.
હૂએ સકળ વર્તમાન, ગત કાળ આખો ધરે
નવું જ વળી રૂપ, ને હૃદય ભીંજવે પ્રેમથી.
થયો ગળગળો, દયાર્દ્ર, પળમાં થયું જ્ઞાન ને
ધરી તણબલું બચ્યો કુદરતે દીધું એટલું,
ભૂલ્યો વય, ભૂલ્યો ભણ્યું, મન મૂકી રડ્યો એકલો,
કરુણ સ્વરમાં હૂમો પીગળતાં વળે ધૂસકાં.

હતો સકળ ગામને મસ્તકે
 ઢળ્યો દિનકરે લીધો ઊંચકી શ્યામલો ખોચલો
 અને ફરફરી બધે રહી સુવર્ણ કેશાવલિ.
 હજી ઊગમણું પૂરું નવ થયું પણે પાધરે
 ત્યહીં ચખૂતરા થકી સહજ ઢૂંકડે એકલો
 વિચારપગથી પરે અતિ ઉતાવળે આલતો,
 કઢાળ જૂનું આવતાં જીકરથી ચઢીને પડ્યા
 ચિતાળ પર રહેજ એ શ્રમ ઉતારવા બેસતાં,
 જુએ અધિક હોંસથી મધુર ખેડોરની લાલિમા,
 ગઢાણ હરિયાળું આ, તરુવરો ગૂંથે ગોઠડી,
 સુવાસિત ઝંકોળથી નીંદરતાં હજી ખેતરો,
 વનસ્પતિ સમી મળી વળી જીવન્ત સંજીવની
 જૂની સ્મૃતિ જગાવી ઓળખ કરે ફરી જીવતી.
 અને રતન! ઓ! હૃદે રતન નામ પોકારતો
 હતો શ્રમિત તો ય, પાંખ ધરી, વેગથી હીરલો
 જતો ઘર લણી, વધે ધડક, ખીક શંકા હૃદે.
 હતી પ્રસરતી પ્રભાત કિરણાવલિ પાદરે
 અને કિરણ એકએક મરુભોમ સંજીવની
 બની સરજતા જૂની નયનક્ષેત્રમાં મોહની
 અનેક, પળવારમાં સ્મૃતિકુવાર ફૂટી રહે,
 સડસડ

હીરોસ્તો

કઢાળ-ખીંડુ, ખોડી-
 બાં

ચિતાળ-ચીરેલા લા-

કડાનો કંકડો

ગઢાણ-જ્યાં એકલું

ધાસ થતું હોય એવી

જગ્યા

ઝંકોળ-ઝંકાર પવન-

નો ફરફરાટ

૧૨૧૦

સ્કુરે લસલસન્ત નેત્ર રમ્ભહાલથી નીતર્યા,
 સ્કુરે રમત યાલ્યની, મધુર મોર દ્હીકારના
 સ્કુરે રમરાણુ, કંઠગીત, ડચકાર શાખ્દો જૂના,
 સ્પુરે અજય દુર્ગ જે રમતમાં રચ્યા ને તૂટ્યા
 સ્કુરે રતન સાથ સૌ વરસ હાથ ગૂંથી લખ્યાં,
 ધરા વીજત્વરા થકી નવનવાં ધરે દર્શનો,
 ૧૨૨૦ કિશોર કિકિયારીઓ, કપટથી કદી છેતરી,
 સ્કુરે રમત ચિત્રમાં રતન સાથ પોતે અત્યો
 સુણે રતનનાં અનંત ખૂમરાણુ હેતેલ્યાં.

જ્યહીં અસલ ચોતરો, વડ તળે લયો ઠંડકે
 નિરંજન ધૂની ત્યહીં કંઈક કાળથી એકલો
 અચાનક રહ્યો જઈ નિજ જમાવી ત્યાં આસન.
 ઉધા—અરુણદર્શનો કરી પરોઢના ખડોરથી
 ધરી મન વિષે મહા ગહનગૂઢ કેા લાવના
 સદા સતત ઘોળતો હૃદયમાં સદા ચિંતવે
 અનેક હિત દેશનાં, સકળ માનવી આત્મનાં,
 ૧૨૩૦ થઈ નિજનિમગ્ન એ કંઈ રહસ્યને તારવે,
 રહસ્ય સમીસાંજના કંઈક લોકને શીખવે.
 સમાધિ ઊતરે પછી મધુર સૂરથી ભૈરવી,

કદી ભજનધૂન, કે ગઝલ એકતારા મહીં
 અનેક પ્રભુભક્તની, પ્રથમ ખેડોરની નોળતો
 સમી ગજવતી દિશા જગવતી કંઈ મંદને
 પ્રચંડ લલકારતો, મધુર રાગ ખડાડી ઊંડો.
 સ્વરોદય થતાં થતો પૂરવ માંહી સૂર્યોદય,
 દઈ સલિલચંબલિ નમન ઉચ્ચરે પૂજતો
 ધરે મન મહીં પવિત્ર હરિ ઝૂં તણો મંત્ર ત્યાં.
 સમાધિ વડની અનંત મહીં જોગીઓ આત્મ શો,
 ચડાવી નિજ પ્રાણને મનન સચ્ચિદાનંદનું
 કરી વિચરતો સદૈવ પરબ્રહ્મની શોધમાં;
 પશેઠ વિકસી જતાં ઊતરતો ધૂની ધ્યાનથી,
 રહેલ જીવ અંતરે વિકસતો રહે યોગમ
 અને દિવસતેજ સાથ પથરાય આકર્ષણ
 જટાધર ધૂની તણું, પ્રળાપ આત્મની જ્યોતનું;
 અને પથિક સર્વને નિજ સમીપ આમંતરે.

વડની સમાધિમાં એ
 ધૂની જાણે વડનો
 આત્મા ન હોય! તે
 ચોતાનો પ્રાણ સ-
 ચ્ચિદાનંદની શોધ-
 માં...

હરે અકથ પ્રેરણા સળવળી રહી એટલે
 થતાં હૃદયમાંહી કયાંક કંઈ ગૂઢ સંવેદના, ૧૨૫૦
 ઉતાવળ ધણી છતાં વડ ભણી વળ્યો હીરલો,
 અને શિર ધર્યું ધૂની ચરણમાં જઈ, ને ઊભો.
 અગણોતર

કાણ જાણે, ધૂનીના
હૃદયમાં શું થયું તે
—તે તો જેની ક-
લ્પનાશક્તિ વિશુદ્ધ
હોય તે જ એ સત્ય
પારખી શકે.

ધૂની—હૃદયમાંહી સ્પંદન થયું વળી એ સમે,
કરી પલક નેત્ર બંધ મનચક્ષુ ગોલી જુએ
અનંત ભૂતકાળનાં પડળ વેધતી દૃષ્ટિથી
વિચિત્ર વિધિયોગ ને પ્રળય ભાવિની ઝંખના.
કદાચિત ધૂનીહૃદે—ધરતી માતના ગર્ભમાં
થતા ધરણીકંપના સમયમાં થતા ત્રાટકા,
પ્રચંડ દવવેદના, અગનદ્વોલ કે મન્યન
સમી દુઃખવ્યથા;—ન વા કંઈજ હોય એ અંતરે,
કદાપિ શમાયું ન હોય દુઃખતું જરી ધૂનીને,
—વિરાગમય કલ્પના ફકત સત્ય એ તારવે—
પરંતુ વદને તરી મધુર હાસ્ય ઉદલાસની
સુકોમળ પ્રભા, મહોદધિ પટે શીળી ચાંદની
સમી પ્રસરતી ઠરી, વચન ભાવવાહી સયાં
સુકંઠ થકી એ બનેલ નવનીત હૈયા થકી:
'અહો અહીં પધારવું કયહીં થકી થયું આજ તો?
અહીં વતન સાંભર્યું પ્રભુકૃપા થકી શું હવે?
તું તો છું તનદીકરો બચતનો ધનાનો કની?
જીવાન વચનો છતાં શરીરનો બની દૂદળો,
મહાનગરથી પધારછ ભણીગણી ભાઈ તું?
પરંતુ કરી તૈં કદી વતન—ભોમ ચિંતા જરી?

મનુષ્ય નિજ પંડમાં વતન-માટી-ખંધાયલો,
 ઉમંગ થકી ભોમને નમન એક મૂંઝું ન દે,
 ન વા મન મહીં કદી સ્મરણ એક મીઠું ધરે;
 ખરે જગ વિષે થયો અધમ જન્મ એનો નકી.
 અહીં રતનની દશા મનથકી વિચારી કદી?
 કરી જીવન વૈતરું તુજ મસે ખીચારી સદા
 જીવેછ તુજ માટ એક ધરી હોંશ જે એટલી:
 જશે સમય ને ભણી ધરભણી વળી ભાઈ એ
 જમીન કુળની જૂની દ્રુણવતી ફરી એ કરી ૧૨૮૦
 નવા ઉજમથી, નવા અનુભવે, નવા જ્ઞાનથી,
 જીવાન ખંખથી નકી કસ નવીન દેશે હજી;
 સકળ ગામમાં અસલ શાખ ને નામના
 સજીવન કરી નવેસર વધારશે કીર્તિને.
 જમીન ગિરવાયલી હજી ય ભાઈ તું છોડવે
 રહી ધનિકચોપડે વરસ ચાર ખંધાયલી.
 સ્મર્યોછ કદી એ તને જીવન માંહી તારો પિતા
 ગયો વતન કાજ જે વતનને ત્યજી સર્વને?
 ભલે તું ભૂલજે પિતા, પણ ભૂલીશ ના ખડેનને;
 કરે દિવસ વૈતરાં સતત રાત ઉજાગરા, ૧૨૯૦
 સદૈવ તુજ માટ જે પ્રથમ ખેડારમાં પ્રાર્થતી,
 એકાંતેર

હજી ચ ઘરદીવડી ઘર વિપે પ્રસારે પ્રભા;
 શિખા અચલને કંઈ ધ્રુજવવા ચઢયા વાચરા,
 છતાં સરલ તેજથી અતિ વિશુદ્ધ ને નિર્મળી
 હજી પ્રજળતી રહીછ; જઈ દોડ ઉતાવળે,
 પડીછ તુજ નામ એક રટતી ઘરે ખાટલે,
 અને ચરણમાં નમાવ શિર તાહું એહનાં;
 જ્યહીં રતન શો પવિત્ર અવતાર દેવી તણા,
 નહિ ઘર ગણાય એ,—અતિ પવિત્ર એ મંદિરે

૧૩૦૦ કરેલ તુજ પાપનું કર હજી ચ તું પ્રાચ્છિત.
 નિહાળ જઈને દશા, કર વિચાર કર્તવ્યનો,
 ઉગાર દૂખળી થતી પરગીરે પડી ભોમને
 મનોખળ થકી, કળે, પગળળે, રૂડું જ્ઞાન જે
 મળેલ સહુથી હવે પળઘડી ગુમાવ્યા વિનાઃ
 અશક્ય બધું યે ફળેછ દઢ એક સંકલ્પથી.’
 કઠોર વચનો, પરંતુ મૃદુ ભાવ—સદ્ભાવથી,
 વિના હૃદયક્ષોભ સર્વ કથની કહી શાંતિથી.
 ભળેલ, વીંટળી વળેલ કંઈ ગામ—જિજ્ઞાસુઓ,
 વળી ભગતલોક સર્વ પીગળી બુએ, આંસુડાં

૧૩૧૦ વહે વદન, તે પછી વચન સાંત્વનાયે કહેઃ
 અનેક નરનાર ગામ થકી જે જતાં આવતાં

બાતેર

તાણું વડ નીચે મળ્યું ત્યહીં પ્રભાતસંમેલન,
 અને નિજ કુટુંબનો ગુમ થએલ કેા પોતીકેા
 અચાનક મળ્યેા ન હોય સહુએ ગણ્યેા હીરલેા.
 દયાર્દ્ર થઈને જુએ, હૃદયથી કરે સ્વાગત,
 કંઈક વળી વૃદ્ધ તે ‘અહીં ધનો ન પાછો ફર્યો
 ભલે, પણ ઘણુંય એક વળી આટલો દીકરેા
 ફર્યોછ ઘર એટલી પ્રભુકૃપા ન ચોછી ગણેા’.
 અને કંઈક તો ફૂદે જઈ વધામણી ટે’લવા
 પણે રતનઆંગણે, તરત થોભતા હાકલે

૧૩૨૦

નિરંજન તણીઃ કહે, ‘રતનને મળે હીરલેા
 અચાનક ભલે; અને ન અણચિત્તેા એ અહીં
 વહોાછ વળી ધારતા, રતનના દિલે પ્રેરણા
 પરોઢ થકી હેતનૃત્ય કરી ભાવિ સંકારતી
 રહીછ શુભ વાતની; રતન પાસ હીરેા ભલે
 જતો પ્રથમ એ જ ઠીક, નહિ દોડતા કેા ત્યહીં.
 અને શું મગહૂર કે ધૂની વિરુદ્ધ કેા આચરે?

ધૂનીનુંકહેવું તોએવું
 થયું કે દામ્યે ત્યાં
 દોડ્યાદોડ્યા જવા-
 ની જરૂર નથી; ભલે
 એ બે અચાનક જ
 મળે; અથવા રતનને
 પરોઢમાં જ પ્રેરણા
 થઈ ગઈછે, જે હીરેા
 પાછો ફરે છે, એવું
 સૂચ્યું.

હિવા ગગનથી જતી કનકછાંટણાં છાંટતી,
 અગોચર ધિરાજતી મૃદુલ વાદળી આસને,
 પીયૂષ વરસ્યું અને નયનની કટોરી થકી

૧૩૩૦

તોતેર

અને ત્યાં રતન હોય
 છે. એમાં આ રવખુંઃ
 હોવા વાદળા આસને
 ખેસી જતી હતી, -
 છાંટણાં છાંટતી, -
 એમાંથી અચૂત આં-
 ખમાં પડતાં, ખીજ,
 ત્રીજ, ચોથને પૂતમ,
 અને પાછો વદનો
 ચન્દ્રમાં, એમકમાન-
 માં સેતુ સમાન ઊગી
 રહ્યા, એ શશિકળા
 ઉપર હીરા સમેા યુ-
 વાન ખીજ ત્રીજ ચો-
 થના ચન્દ્ર પર હંગામું
 મૂકી ચાલતો જ-
 લાયો. છેક પૂર્ણિમા
 સુધી આવ્યો તો ય
 રતન તો હોય જ છે.
 અને અહીં હીરોધેર
 પહોંચી, રતનને ખા-
 દલો ઢળેલ વદને રૂએ
 છે ત્યારે છેક રતન
 સ્વપ્નામાંથી ઝળકીને
 જાગે છે. ....

ઊગી શશિકળા ઊંચે, ટશર શી સ્પુરી વ્યોમમાં;
 વિશાળ અવકાશના દિગદિગંતને આધરો
 પ્રપ્રુહિત કમાનમાં સકળ શ્વેત એ સેતુ શી
 રચાઈ રહી સર્વમાં, મધખીલી રહી પૂર્ણિમા!
 અને શશિકલાતણે પ્રથમ અંશ ના દીસતો,
 પરંતુ ખીજ ત્રીજ ચોથ સહુ અંશમાં શોભતી
 અનેકવિધ મૂર્તિઓ અવનવીન રૂપે વસે,
 હસી ઉમળકાળે અવનિ વ્યોમમાં વેરતી.
 અને ધવલ શુભ્ર સેતુ પર સૌમ્ય ને શાંત કેા
 પ્રલાકિરણનો વણ્યો મુકુટ તારલાથી મઢ્યો,
 સુવાન રૂપવાન નિર્મળ સુસ્વચ્છ હીરા સમેા
 ધરી પ્રતિ પદે પદે નવલ રૂપ ધારી જતો.
 અને પ્રતિ પદે પદે રસતણાં ખરે ખિન્દુડાં
 અમોલ જલ આંસુનાં ટપકતાં ખની મૌક્તિકેા.
 અને સકળ ચૌદ લોક પછી પૂર્ણિમા આવતાં
 સરી ન મૃગાં કસ્તૂરી! - મલયશૃંગથી ચન્દન!
 ન હોય વરસી સુગંધ, રવ સર્વનો સાથમાં
 -હજી મધુર નીંદરે રતન સ્વપ્નના ખેલમાં-
 થતાં ઝળકતી જુએ નયન ના કહ્યું માનતાં,
 ઢળેલ વદને રૂએ, દહદહી વહે આંસુડાં.

ચુમોતેર

મળે ન પગમાં, ન વા કર મહીં, ન વા જીભમાં
 જરી ચ બળ, એમ નેત્ર નીરળી રહ્યાં કારુણીઃ
 નથી વડિલ વૃદ્ધ એક શિરછત્રનો ખાટલો,
 વિશાળ ઘરમાં મળે અવર કોઇ એકે નહિ;
 વિશાળ ઘર દૂરથી જખમ કાળના દંતથી
 કથા દુઃખભરી અનેક ઊઘરી હવે અંતરે
 વિશાળ ઘરની દશા નજર-હૈયું ચીરી રહે.
 રડે સુરત નિત્ય તે, છત લીંતો રડે ચાંલલા,
 પડેલ ખરી ક્યાંક છો, કહીંકના વળ્યા પોપડા,
 બધું સહજમાં ધૂમે મગજ શંકતું વ્યાકુળું, ૧૩૬૦
 પડ્યો રતનખાટલો કકળતો ત્યહીં હીરલો.
 સુવર્ણસપનું સર્થુ ઘર તણું હતું એહનું,
 રહી સતત ઠારવી શીતળ આંસુના ધોધમાં.
 સુવર્ણસપને દીઠો મુકુટધારી એ હીરલો.
 ચિતા લડલડે દિલે અગન તાપ સંતાપની,
 અહીં ઝળકતી જુએ રતન ખાટલો આંસુથી
 રહે લીંજવતો પડ્યો, નયન તો હજી શંકતાં.

સમાય નહિ બાથમાં, હૃદયપટે, ખલે કે કયહીં,
 ઊઠી, વગર ખોલથી નયન આંસુડાં લેળવી
 પંચોતેર

અને ત્યાં રતન ઉઘે
 છે. એમાં આ સ્વપ્નું:
 ઉપાવાદળી આસને
 ખેસી જતી હતી, -
 છાંટણાં છાંટતી, -
 એમાંથી અમૃત આં-
 ખમાં પડતાં, ખીજ,
 ત્રીજ, ચોથને પૂતમ,
 અને પાછો વદનો
 ચન્દ્રમા, એમ કમાન-
 માં સેતુ સમાન ઊગી
 રહ્યા. એ શશિકળા
 ઉપર હીરા સમેા યુ-
 વાન ખીજ ત્રીજ ચો-
 થના ચન્દ્ર પર ડગલું
 મૂકી ચાલતો જ-
 ણાયો. છેક પૂર્ણિમા
 સુધી આવ્યો તો ય
 રતન તો ઊંધે જ છે.
 અને અહીં હીરોઘેર
 પહોંચી, રતનને ખા-
 ટલે ઢગેલ વદને રૂએ
 છે ત્યારે છેક રતન
 સ્વપ્નામાંથી ઝબકીને
 જાગે છે. . . .

ઊગી શશિકળા ઊંચે, ટશર શી સ્ફુરી વ્યોમમાં;
 વિશાળ અવકાશના દિગદિગંતને સાધતો
 પ્રપ્રુહિત કમાનમાં સકળ શ્વેત એ સેતુ શી
 રચાઈ રહી સર્વમાં, મધખીલી રહી પૂર્ણિમા!
 અને શશિકલાતણે પ્રથમ અંશ ના દીસતો,
 પરંતુ ખીજ ત્રીજ ચોથ સહુ અંશમાં શોભતી
 અનેકવિધ મૂર્તિઓ અવનવીન રૂપે વસે,
 હસી ઉમળકા બધે અવનિ વ્યોમમાં વેરતી.
 અને ધવલ શુભ્ર સેતુ પર સૌમ્ય ને શાંત કેા
 પ્રભાકિરણનો વણ્યો મુકુટ તારલાથી મઢ્યો,
 યુવાન રૂપવાન નિર્મળ સુસ્વચ્છ હીરા સમેા
 ધરી પ્રતિ પદે પદે નવલ રૂપ ધારી જતો.
 અને પ્રતિ પદે પદે રસતણાં ખરે ખિન્દુકાં
 અમોલ જલ આંસુનાં ટપકતાં બની મૌજિતકેા.
 અને સકળ ચૌદ લોક પછી પૂર્ણિમા આવતાં
 સરી ન મૃગાં કસ્તૂરી! - મલયશૃંગથી ચન્દન!
 ન હોય વરસી સુગંધ, સ્વ સર્વનો સાથમાં
 -હજી મધુર નીંદરે રતન સ્વપ્નના ખેલમાં-
 થતાં ઝબકતી જુએ નયન ના કહું માનતાં,
 ઢગેલ વદને રૂએ, દહદહી વહે આંસુકાં.

સુમોતેર

મળે ન પગમાં, ન વા કર મહીં, ન વા જીભમાં
 જરી ચ બળ, એમ નેત્ર નીરખી રહ્યાં કારણીઃ
 નથી વડિલ વૃદ્ધ એક શિરછત્રનો ખાટલો,
 વિશાળ ઘરમાં મળે અવર કોઇ એકે નહિ;
 વિશાળ ઘર દૂરથી જખમ કાળના દંતથી
 કથા દુઃખભરી અનેક ઊચરી હવે અંતરે
 વિશાળ ઘરની દશા નજર-હૈયું ચીરી રહે.
 રડે સુરત નિત્ય તે, છત ભીંતો રડે ચાંભલા,
 પડેલ ખરી ક્યાંક છો, કહીંકના વળ્યા પોપડા,
 બધું સહજમાં ધૂમે મગજ શંકતું વ્યાકુળું, ૧૩૬૦
 પડ્યો રતનખાટલો કકળતો ત્યહીં હીરલો.
 સુવર્ણસપનું સર્થું ઘર તણું હતું એહનું,
 રહી સતત ઠારવી શીતળ આંસુના ધોધમાં.
 સુવર્ણસપને દીઠો મુકુટધારી એ હીરલો.
 ચિતા લડલડે દિલે અગન તાપ સંતાપની,
 અહીં અબકતી જુએ રતન ખાટલો આંસુથી
 રહે ભીંજવતો પડ્યો, નયન તો હજી શંકતાં.

સમાય નહિ બાથમાં, હૃદયપટે, ખભે કે કચહીં,
 ઊઠી, વગર બોલથી નયન આંસુડાં ભેળવી
 પંચોતેર

૧૩૭૦ વહ્યાં મધુર મીઠાં, હૃદયથી વહ્યાં હેત, ને
 થઈ જરીકમાં રહ્યાં લઘુવચસ્ક એ ખાલુડાં.
 ધીમે રતન ભાઈને કર થકી ય પંપાળતી,
 અને ‘રતન! જહેન રે, રતન! એટલા બોલથી
 છૂટી જીભ જરી કંઈક વરસોથી ગંધાયલી!
 ફરી રૂદન કારમું, હૃદયમાં ડૂમો પીગળ્યે:
 ‘મનેતું કર, માફ, જહેન! જાહુ મેં ભૂલો છે કીધી;
 પગે, તુજ પગે પડું.’ અધિક બોલ ક્યાંથી વદે?

હશે શું જગમાં કયહીં ઉદર કે અભાગી નકી
 હશે અવતરી કદી ભગિનિ, આપીકા ભાઈના
 ૧૩૮૦ અનેક અપરાધ ભૂલ ભૂલીને ન દેતી ક્ષમા?
 થયો ન કદી હોય એમ ગણી કાળનો ભૂતડો,
 ભૂલી, સકળ વાંકને, સખિદિલે નવા બહાલથી,
 ઉરે ન ચચણાટ શોક જરી વેરની વૃત્તિ કે
 નહિ બળતરા, ન રોષ, નહિ રીસ, આછાપણું
 —હશે રમતમાં કદી મમત કોધ એણે કર્યો
 કદીક વળી બાલ્યમાં જિદ મહીં ન દીધી ક્ષમા—
 પરંતુ અતિ હોંસથી, ઉર ઉદારથી, લાડથી
 લઈ હરબલેર બાથમહીં બંધવાને શિરે

ન હોય દહડયાં ઊનાં ઉમળકા તણાં આંસુડાં!

અગાધ અણુમાપના હૃદયમાં ભર્યા હેતની ૧૩૬૦

અનન્ય પ્રતિમા મહા ભવતપસ્વિની એ જગે.

એ પ્રતિમા, એનાં ન-

મહોદધિ ભર્યાં ઊંડે હૃદયમાં ઠરી ત્યાં થકી

યન, મુખ, લલાટ,

વહે નયનમાં પ્રશાંત શુચિ તેજની ઊર્મિઓ,

કર...

અને મૃદુલ ને પ્રકુલ કૂલ શા મુખે ખોલ ને

લલાટ અતિ ભવ્ય જે પરમ ધામ કલ્યાણનું.

સુધન્ય શુભવાહિની સુભગ મૂર્તિ નિઃસ્વાર્થની,

અને પતિતપાવની, હિમ સમી હૂંફાળી શીળી

વહે કર વિષે હિમાદ્રિ થકી સિન્ધુ ગંગા સદા

સહોદર કપાલને પટ ફરી મહા મુક્તિ દે.

બધું પળમહીં પત્યું. શમી જતાં બધો ઊભરો ૧૪૦૦

અનેક વરસો તણી વિગત વાત હોંસે કરી;

અનેક ઘડી સાથ બે વીતકગોઠ ગૂંથી રહ્યાં,

—તરંગ નવરંગના મન ઉમંગથી સંઘરી

ગોઠમાં આ બધું

અનંત રચી રંગ નિત્ય દિલસંગ જે રાચતો,

વીતક કંઈ

કુરંગ જળરંગ નેત્ર થકી અંખતાં દોડતું

ફૂલી દિગદિગંત, તેમ નિજ મોહબળે ફર્યો

ભર્યો, ભટકતો નિશાયર સમો, ફૂડા કીટ શો,

અખંગ, વણહંગ, જ્યાંહીં મનમૂક્ટે દોરવ્યો—

સિતોતેર

કહ્યા રતનને ળધા લથડતા સ્વરે શોકથી,
 ૧૪૧૦ કહ્યા ચચરતે દિલે, ચચરતી જીભે ખેલ સૌ.
 અને રતન તો કની ન જરી મેલ કાને ધરે,
 જીજો ટગર મીટથી, હૃદયહેલથી, ગર્વથી
 જીજો વદન લાઈનું હૃદયના ભર્યા બહાલથી,
 મળ્યો છ મુજ લાઈ તો, અવરની હવે શી તમા ?
 'કરે શું ત્યહીં એકલો ? નગરબાળ એવી ભૂંડી !'
 વિચાર મનથી કરે અતિ પવિત્ર એ ખેનડી.
 અનેક ભૂલભાલ મેલ સહુ શુદ્ધતી બાંહેવી,
 દયાનિધિ કૃપાળુ એ કુળગણીર ભાગીરથી
 ગણી ન અપરાધ કાંઈ, લઈ વારણાં વીરનાં,
 ૧૪૨૦ ખૂટે ન કથનીપુરાણ પણ અર્ધ અધ્યાયની
 સમાપ્તિ રૂઢને કરે, જીભ વિષે ન વાત્યા સ્ફૂરે.
 નવેસર થકી ન હોય નિજ બાદ્યને જીવતાં !
 અને ઉભય લાઈજહેન નહિ એકલાં આટપે
 કથા સકળ ભૂતની; ઘણીક વેળ આવી ભજે
 મણિ, અધસુણેલ જે રતનના મુખે ભૂતમાં,
 અને લથડતી જીભે અધ સુણાય હીરા તાણું
 બધું શ્રવણમાં ધરે, મન મહીં બધું સાંકળી
 લઈ, ઊચરતી નહિ, પણ દયાર્દ્ર દુઃખો સુણી

અક્રોતેર

થતી રતન માટ, ને પ્રગટતો દયાભાવ ત્યાં
થઈ ગળગળી ધરે નયનમીટ હીરા પરે. ૧૪૩૦

અનંત ઉત્તરાયણે ધ્રુવપ્રદેશમાં એકલો,
નહિ દિવસરાત જ્યાં જીવન ઘેરવાને ફરે,
મનોહર સુરેખ તેજરજપાથરી ભોમથી
સદોદિત ખીલેલ નિત્ય મનુમંત્ર આકર્ષણ,
ઉષાકમળ ન્યાળવા પૃથિવિનાભિને શોધતો,
મુસાફર, તૂટેલ નાવ હથિયાર ને સાધન,
વિશાળ પગથાર શ્વેત હિમપાથરી તે પરે,
ત્યજી સકળ ભાર ત્યાંહીં હિમગર્ભમાં રૂખવે,
અને ડગ ભરે ધીમે ક્ષિતિજસાંકળો કાપતો:
પ્રખુદ્ધ મન-આત્મથી નિરખવા નવા પ્રાણ ને
નવા જીવન માટ ત્યાં સકળ ભૂતને હીરલે
મુસાફર સમાન સર્વ શઠ ભૂતને રૂખવ્યું.
ખન્યા જીવન ધ્યેય શ્રેય નિજ ગામ ને ભોમના.

ઉત્તર ધ્રુવમાં જતો
સંશોધક જેમ જેમ
આગળ જાય તેમ
તેમ અને તેટલું વજન
આણું કરતો જ જાય.

૧૪૪૦

ઉરે રતનને વસ્યું, જીવન નિત્ય હીરો હવે
નવીન અવતારથી, સતત કાળજી-હોંશથી,
વિશુદ્ધ ઉરભાવથી, સરલ રીતથી જીવતો;

અગણ્યાશી

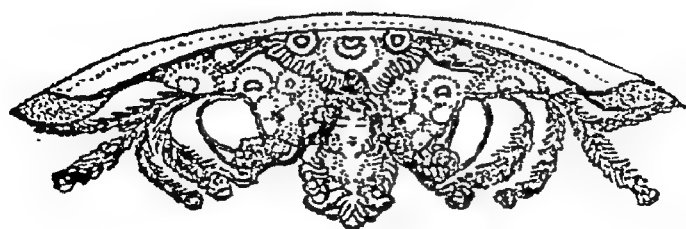
કુટેવ નહિ અંતરે, હૃદય સ્વચ્છ ને નિર્મળું.
અને મનમહીં હતી કંઈક કાળથી કામના
મણિ મણિસમી ઠરેલ નવલી પ્રભાથી ભલે

૧૪૫૦ ભવિષ્ય ઉજ્જમાળવા જીવનપંથ એનો ઘડે.

મણિહૃદયમાં વળી અજળ તંતુઓ જાગતા.
સુણી રતનની અનેકવિધ ગોઠડી એ સમે
અનેક ઉરભાવનો ઘચૂમલો વળી ધૂમવે
કુમારમન કદપના, પ્રણયળી અજાણ્યે સૂર્યાં
સુકોમળ ઉરે અનેકવિધ રીતથી સૌ દ્રવ્યાં.
બધી ગણતરી કરી, હૃદય ખેડનાં પારખી,
ઘડી સુભગ સાંધીને, પડખમાં લઈ, ટાંકણે
કહ્યું: 'મણિ! હવે રહ્યું મુજ ગળું નથી, તું હવે
લઈ હૃદયદોર લે ઘરઉપાડની ધૂંસરી.'

૧૪૬૦ સૂર્યાં તરત આંસુ ત્યાં સરર હા અને હોંસના,
સરી ઉભય બાથમાં સહચરી ભૂલી ભાનને.
સુમંગળ ઘડી હતી રતનને અહો કેટલી!
અને શરમથી મૂગો અછડતો થતો હીરલો
અચાનક ગયો લાહી મનગમેંત એ યોગને.
કુનેહ થકી સંમતિ ક્ષણ મહીં પિતામાતની
લઈ રતન હોંસથી લગન માટ તૈયારીઓ

કરે, દિવસરાતનું સમયયંત્ર જાણ્યા વિના.
 ગરીબ ઘર હોય તો ચ ઘડી લગ્નની ઊજવે
 કરી કરજ ને કરે ખરચ હોંસથી યેવડો;
 સહોદર સગાં કુટુંબ નિજ મિત્ર સ્નેહીજનો ૧૪૭૦
 પ્રસંગ ઊજવે મળી જમણમાં જમાવે મળ.
 છતાં રતન શોભવે ફકત છાજતા ખર્ચથી
 પ્રસંગ અતિ હોંસનો, હરખ માય હૈયે નહિ.
 હુતી વડિલ એ છતાં વડિલ સર્વને એ સ્મરે
 અને હસમુખી રહે, પ્રણલ ભાવિને વન્દતી.
 પ્રસંગ ઊકલી ગયો પ્રભુકૃપા થકી એટલો
 વના વધન, ને બન્યાં ત્રણ જણાં કુટુંબીજનો.

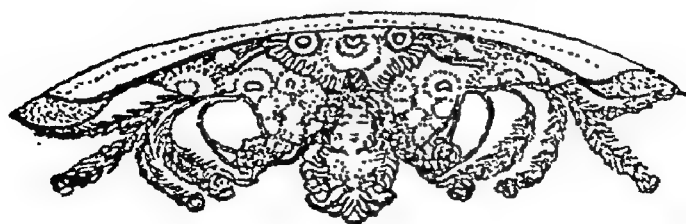
કુટેવ નહિ અંતરે, હૃદય સ્વચ્છ ને નિર્મળું.
 અને મનમહીં હતી કંઈક કાળથી કામના
 મણિ મણિસમી ઠરેલ નવલી પ્રભાથી ભલે
 ૧૪૫૦ ભવિષ્ય ઉજમાળવા જીવનપંથ એનો ઘડે.

ધૂમ્રસો-જમાવ

મણિહૃદયમાં વળી અજળ તંતુઓ જાગતા.
 સુણી રતનની અનેકવિધ ગોઠડી એ સમે
 અનેક ઉરભાવનો ઘટ્ટમલો વળી ધૂમ્રવે
 કુમારમન કદપના, પ્રણયળી અન્નભૂયે સર્ચાં
 સુકોમળ ઉરે અનેકવિધ રીતથી સૌ દ્રવ્યાં.
 બધી ગણતરી કરી, હૃદય બેઉનાં પારખી,
 ઘડી સુભગ સાંધીને, પડખમાં લઈ, ટાંકણે
 કહ્યું: 'મણિ! હવે રહ્યું મુજ ગળું નથી, તું હવે
 લઈ હૃદયદોર લે ઘરઉપાડની ધૂંસરી.'

૧૪૬૦ સર્ચાં તરત આંસુ ત્યાં સરર હા અને હોંસના,
 સરી ઉભય બાથમાં સહચરી ભૂલી ભાનને.
 સુમંગળ ઘડી હતી રતનને અહો કેટલી!
 અને શરમથી મૂગો અછડતો થતો હીરલો
 અચાનક ગયો લહી મનગમંત એ યોગને.
 કુનેહ થકી સંમતિ ક્ષણ મહીં પિતામાતની
 લઈ રતન હોંસથી લગન માટ તૈયારીઓ

કરે, દિવસરાતનું સમયયંત્ર જાણ્યા વિના.
 ગરીબ ઘર હોય તો ય ઘડી લગ્નની ઊજવે
 કરી કરજ ને કરે ખરચ હોંસથી બેવડો;
 સહોદર સગાં કુટુંબ નિજ મિત્ર સ્નેહીજનો ૧૪૭૦
 પ્રસંગ ઊજવે મળી જમણમાં જમાવે મળ.
 છતાં રતન શોભવે ફકત છાજતા ખર્ચથી
 પ્રસંગ અતિ હોંસનો, હરખ માય હૈયે નહિ.
 હતી વડિલ એ છતાં વડિલ સર્વને એ સ્મરે
 અને હસમુખી રહે, પ્રણલ ભાવિને વન્દતી.
 પ્રસંગ ઊકલી ગયો પ્રભુકૃપા થકી એટલો
 વના વધન, ને બન્યાં ત્રણ જણાં કુટુંબીજનો.

વહ્યો વળત ને હીરો તનમને કરે વૈતરૂં,
 થતાં વતનનું ખરૂં જતન પાકે રૂડો રૂખ્યો,
 ૧૪૮૦ જીવાર કણુદાર ડાંગર કપાસ ને શેરડી.
 ભૂલી ભણ્યુંગણ્યું હવે નવી નિશાળના આંકડા
 નવેસર થકી ભણ્યો, અનુભવે શીખ્યો એ ઘણું.
 ઉતારી નિજ અંગથી વિષમ સર્પની કાંચળી
 મહેનત કરી રહ્યો, વતન ગીરવ્યું છોડવ્યું
 અખંડ સહકારથી, સતત ધ્યાન ઉત્સાહથી,
 નવા ઉજમથી; હવે બળ નવીન ને પ્રેરણા
 થકી નવીન ભાવિને સરજવા રહે અંખતો.
 ઘરે શુભપગી સુલક્ષણભરી પધારી વહું
 ગણી રતન તો કુલાય અવતાર લક્ષ્મી તણો;
 ૧૪૯૦ સુખે જીવનની વહંત ઘટમાળ સંતોષથી.
 પરંતુ સુખસ્વપ્ન એ સહજમાં ગયું રે ઊડી!
 હવે રતનને રહી અધિક હોંસ એકે નહિ,
 બધા ઉલટમાં રહી નિજ શરીરની કાળજી
 જરીય નહિ. એટલે સતત કામ, ચિંતા ભૂંડી,
 ઉપાધિ વળી આધિ વ્યાધિ થકી એ હતી નિર્બળી;
 અનંતર ઉબગરા, ઊઘડતી ભૂખો રૂંધવી

વિના ન કંઈ પોષણે, રૂધિરશોષણે, દૂળળું
 અનેક અકળામણે, પ્રતિદિને ઘસાતાં જતાં
 શરીર થકી પ્રાણને જીવવા ન આશા રહી.
 હવે નીંદરવા સુખે સમય જ્યાં મળ્યો તે ઘડી ૧૫૦૦
 રચ્યું અવનવું વિધાન વિધિએ હવે જે થકી
 સદા રતનને અનન્ત સુખસ્વપ્નનિદ્રા મળે!

ભલે સકળ અંગનું ફક્ત હાડતું પિંજર
 થતું પ્રતિદિને, પરંતુ ઉંજળ્યોતિ રેખા પ્રભા
 પ્રકુલ વધુ નિર્મળી અતીવ સ્વચ્છ ને શાંતિદા
 થતી પ્રતિપળે પળે. હૃદય શુદ્ધ જાણે કહું:
 ધરા પર અનેક ધોધગતિ, ક્રોધ મા'કાળના
 સહી જટિલ ને કસાયલ શિરે શિલા અંગને
 વિશાળ હિમમાળ શૃંગ રહી શ્વેત આકાશિકા;
 પંખેપળ ત્યહીં નવી કિરણજાળ ગૂંથે રવિ
 અને ધવલ સ્યામ રંગ પગથાર ઢાળે શશી
 અનેકવિધ જેમ તેમ વિધિપાશના બંધને
 હટું રતન-અંગ તે સહી બનેલ રીઠું હવે,
 ઉરે ધવલરેખ પાળ મહીં સ્વચ્છ અલ્પે દીપ્યું;
 હિરણ્યરજ ઉત્તરે, રજ સુવર્ણની પશ્ચિમે,

ધરતી; એના ઉપર
 તાપ, ટાઢ, વરસાદના
 મહાકાળના ફટકા;
 એ સહીને કંઠણ
 થએલી; તે ઉપર શિ-
 લાઅંગ તે પહાડ. એ
 પહાડોની ઉપર હિમ-
 માળ; એ હિમમાળ
 ઉપરના શૃંગહાર
 વચ્ચે હિમની સંદ્રેદ
 પગથાર, તે શ્વેત
 આકાશિકા, અગા-

શી, ઉપર રવિ, શશી,
ભાતભાતની સ્પષ્ટિ રમે.

રતનનું શરીર પણ
તેવું જ અને એનું
હૃદય એટલે પેલી
હિમાળ ઉપરની
અગાશી ઉપર આ-
વેલું, કૈલાસ શિખરની
પાસે આવેલું હિમા-
લયનું માન સરોવર.

એ માનસરોવરની
ચારે દિશાઓ...
અને ત્યાં શું શું નથી?
પરમ શાંતિ, શ્રદ્ધા,
કલ્યાણ, આનંદ...

એ બધાથી અતિ
પવિત્ર એવું એ...

કૈલાસ શિખરની
છાયા પણ કટોક એ
સરોવરમાં પડતી,
એથી પણ પવિત્ર...

એ માનસરોવરના
જલસમુંસ્વચ્છ હૃદય
રતનનું...

કીટ-ક્ષયજંતુ

પહે નદી ચતુર્દિશે, રજતની રંગે દક્ષિણે,
ઊડત તટ પૂર્વ માંહી રજ સર્વ રતનાદિની,
દિશા વિવિધમાં ઊભા ધવલ દિગ્ગજે શૃંગના
અગ્રંડ તપમાં નિમગ્ન હિમરાશિ પાંખી શિરે.
સનાતન સમાધિમાં પરમ શાંતિનું આસન,
અગ્રંડ તપમગ્ન નિશ્ચલ નિવાસ શ્રદ્ધા તણે,
હતું વિરલ જ્યોતિથી સુભગ સ્થાન કલ્યાણનું,
નિરંતર રહે ધરી સુરખી હાસ્ય આનન્દની,
ઝગે અલખ સૌમ્ય મૂર્તિ ત્યહીં સચ્ચિદાનંદની,
અનેક પ્રણિપાત અર્ધ્ય તપ અંજલિથી શુચિ,
અનેકવિધ રંગના કુસુમની સુવાસે શુચિ,
થતાં ધવલ પાંખમાં અનિલ નૃત્યથી યે શુચિ,
સુપિચ્છ અતિ શુભ્ર સ્વચ્છ વળી રાજહંસે શુચિ,
સુકંઠિત મનોહરા અમર દિવ્ય ગીતે શુચિ,
છળી અસલ રૂપની વિભળ લબ્ય કૈલાસની
ધરી હૃદયમાં રહે—પરમદર્શને એ શુચિ,
હિમાલય પ્રસન્ન માનસ સરે સદા શુદ્ધ જે
પવિત્ર જલ તે સમું હૃદય શુદ્ધ ભાવે ભર્યું
થયું સરલ સ્વચ્છ નિર્મળ પવિત્ર એનું હવે.
પરંતુ કીટ ચોર જે રતનને શરીરે વસ્યો

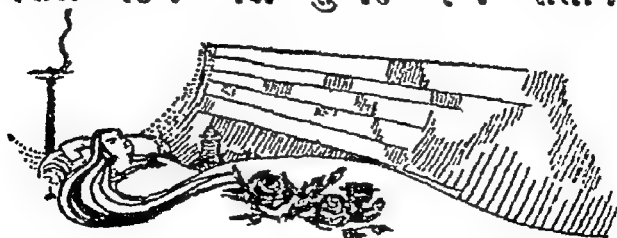
ચોરાશી

અનેક વરસો થકી વિષમ મોતના દૂત શો
 રહે સતત કોતરી સખત હાડતું માળિયું,
 વસાહત વસી ત્યહીં અણુગણ્યાં વધે જંતુડાં.
 થયું શરીર મન્દ શક્તિ સહુ ખૂટતાં, ખાટલે
 પડેલ દિન અંખતી ઉગમણે નવા જીવનો ૧૫૪૦
 હશે વરસ દોઢ એમ નિજ માંદગીનું વધું,
 અને મણિ ગૂંચે ઊભી પડખમાં રહી સર્વદા;
 કરે ભગિનિગાકરી દિવસરાત હીરો હવે,
 સદા રતનખાટલે ઉભય હાથ એ જોડીને
 'રહેલ મુજ રંકતું રતન આટલું રાખજે,
 પ્રભો! કર દયા, સુણી વિનતિ આટલી માહરી'
 અનન્ય થઈ ભક્ત એ નિત સવાર ખે પ્રાર્થતા.

પરંતુ નહિ રે યચી! રતનની ઘડી અંતની
 હતી પરમ નિર્મળી સુરળી તેજની પાથરી,
 ૧૫૫૦ મનુષ્ય નજરે પડે ન કદી એમ એ જ્યોતિને
 લઈ પલકમાં લીધી ત્યહીં અનન્ત કાળે, છતાં
 સુમંગળ ઘડી રચી જીવન મૃત્યુની સપ્તિમાં.
 નથી મરણ શોક કે જનમ લહેર આનન્દની.
 અનન્ત સચરાચરે ઉદ્ધિ કાળનો ગાજતો,
 અનન્ત લહરી સમું જીવન સોણલું જાગતું,
 થતું લય પળે જળે, અવનવું વળી ઉદ્ભવે.
 તુલા હરણશોકની, દિવસરાતની, એ રીતે
 ઘડી મરણજન્મની અતીવ ગૂઢ લીલા બધી.
 પણે હરણથાળ જ્યાં ટણટણી રહી જન્મતાં
 ૧૫૬૦ રૂડો મણિકૂળે પૂરો સપુત કુળનો દીપક,
 અહીં ટગમગંત આ રતનપ્રાણનો દીવડો
 ગયો પલકમાં ખુઝાઈ ટણકાર સુણ્યા પછી,
 પ્રસન્ન વદને પડી સુખદ રેખ સંતોષની.

ગઈ રતન ક્યાં? અહીં થકી ક્યહીં? ન જાણું કંઈ,
 અનન્ત સચરાચરે ગહન વિશ્વલીલા મહીં?
 અગોચર પથે ચઢી પરમ ધામમાં મહાલવા?
 મહોદધિ વિષે શમી ધની તરંગ એ કાલનો?
 ભાળી કુદરતે રમે અજર નૃત્ય વા નાચતી?
 ઊંચે અવતરી ઝગે ગગનતારલો રાત્રિએ?
 ક્યહીં, શિવપથે વળી? નીરવ ધામ નિર્વાણમાં ૧૫૭૦
 અખોલ રહી ભાવિ શું મનુજદુઃખ ન્યાળી રહે?
 ક્યહીં? - મતિ વિના - ક્યહીં? ગતિ વિના અરેશું કહું?

રૂઓ ન ઘર વાદળાં તરુવરો ફૂવા ખેતરો!
 અહીં જ તમ પાસ નિત્ય વસતો સદા પ્રાણુએ,
 અહીં ઘર વિષે મૂકી ફકત ડોલતું પીંજરું
 થયો અમર હંસલો અભય મુક્ત, ને તે હવે
 કરે પ્રકૃતિ સાથમાં ગહનગૂઢ કેા મંત્રણા,
 જશે ન તમને ત્યજી, તમ વિષે ભળી સર્વમાં
 પ્રકાશ વધુ આપશે, તમ વિષે પ્રવેશી હવે
 પ્રભા પ્રકટશે નવી અભય આત્મના દીપની. ૧૫૮૦
 રૂઓ પ્રકૃતિભાળ ના, તમ તણો મહાધર્મ જે
 સ્મરી ફકત હીરલો જરીક સાંત્વના દો તમે
 સત્યાશી

પણે કકળતો પડ્યો, નિકટમાં મણિ થે રૂઝો.

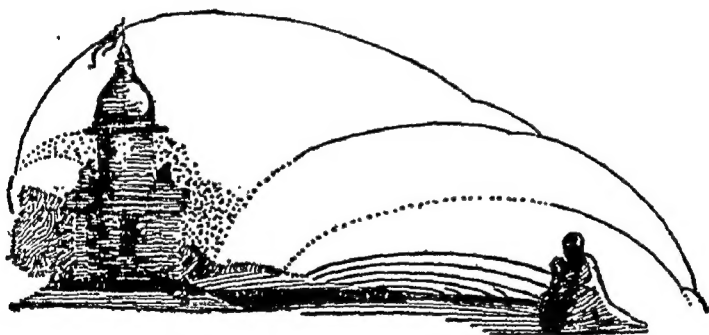
કહે છ વળી ગામલોક અહીં ગેતરે હીરલે,
જયહીં વજર ઘા પડ્યો, વીજતણો ધરાગોદમાં,
શિલા સ્ફટિકની ત્યહીં ધવલ એક દેરી રચી:
અને વળી કહે છ ગામ સહુ ઘાટ કારીગરી
પ્રભાત થકી સાંજ નિત્ય દઢ ટેક ને ધૈર્યથી
બધા અણતરે મહેનત લઈ સ્વહસ્તે રચી.

૧૫૬૦ ન હોય રઘુવીર રૂપ સરજત શાંતા તણું!
ન હોય રચતો સરસ્વતીસ્વરૂપ કો નારદ!
સુસ્મારક રચે મહેન્દ્ર નૃપ સંઘમિત્રા તણું!
સુપુત્ર નિજમાતલકૃત ધરતી તણો લાડીલો
મનોહર સુસુન્દરો ધરતીમાત દેહે જરી
ન હોય શાણગારમાં ઊણુપ તે ખૂબરી પૂરે,—
સરોવર અનેક રત્નસ્રમ શોભતાં સર્વદા,
અનન્ત સરિતા તણી ધવલ હારમાળા ખૂલે,
ગભીર ગિરિગર્જરો તરુવરો તણાં કુંડલો,
અને ફફરતાં ઊડે પટલસાગરો સુન્દરો,
અનન્ત ફૂલરંગની કટિ વિશાળમાં મેખલા,
લલાટ મહીં લબ્ય રમ્ય હિમલેપનો શોભતાં,

ધરતી માતાને દેહે
શાણગાર તો પુષ્કળ
છે: અનેક સરોવરો
સમાં રત્નો, નદીઓ
સમી ફૂલની હાર-
માળા, તરુવરો તણાં
કુંડલો, સાગરોનાં
સુંદર વસ્ત્રો. વિપુલ-
વૃત્તનાગરમપ્રદેશોમાં
ફૂલની કટિમેખલા,

અને મનુજના રચેલ શણગાર સૌન્દર્યમાં
જરી ઊણપ તે ઘડી અવનિ અંગુલિ-મુદ્રિકા
સમી, કુમુદ પુષ્પથી શુચિ સરોવરે રાત્રિએ
પૂનેમ ઊગતાં ખીલે ધવલ સ્વચ્છ દેરી રૂડી.
અને ધવલ સ્વચ્છ ત્યાંહીં પગથારની ખેઠકે
ઘડી મધમધંત ખે સુખડની જડી પાદુકા
સુવાસ પ્રસરી કરે સકળ ગામને શુદ્ધ જે,
હજી દિવસરાત ત્યાં ઘૂત અખંડ દીવો બળે.

અને કપાળે હિમ-
લેપનો;—પણ એ તો
બધા કુદરતી શણ-
ગાર; એમાં મનુષ્યે
પણ અનેક ભતના
શણગાર રચ્યા છે,—
તાજમહાલ જેવા;
એમાં જરી ઊણપ તે
આ ‘ઘડી અવનિ-
અંગુલિ મુદ્રિકા...’

કહે છ હજી ગામ કે પ્રથમનો ધનો એ ધૂની ૬૧૦
નિરંજન સદા રજેરજ બન્યું બધું બાણુતો.
સદા દિવસરાત જેમ ઘટમાળ એની હજી
વિના ખલલ ચોતરે નિયત કર્મની ચાલતી;
નેળાશી

પરંતુ ચણી જે સમે રતનદેહરી હીરલે
નિરંજન ધૂની ત્યજી સરવકાળનું આસન
ગયો નિકટમાં, ઘડી શીતળ ચોતરી સંમુખે
ત્યહીં જ પછી નિત્યની સકળ લોકની ખેઠકે
ગણે રતનના ગુણો, ગણુતરી ન પૂરી થતાં
પડે કંઈક નેત્રથી ડાળક ખોર શાં આંસુડાં.

૧૬૨૦ કહે છ વળી જે સમે વડ ત્યજી ધૂની ત્યાં ગયો,
અખંડ ગતિયો વહ્યા પ્રલયકાળના વાયરા,
થયાં ગડગડાટ ને ગગન ખાઝવા લોમને
ધસે, ઉલય મધ્ય જે અનિલની વધે વેદના
દળાઈ અતિ ભારથી ફડફડયો મહારોદ્ર શો,
ખર્યાં ડાળક ડીંડવા વડ થકી ય એ આંસુડાં.

કહે છ વળી ગામલોક વળી પૂર્ણ સંવત્સરી
થતાં દ્રવિત હીરલો રતનપાવડી પૂજવા—
પૂજી રતનપાવડી કુસુમ અર્ધ્ય પૂજા લઈ—
જતો તરત ત્યાં ધૂની ભરમ કાળનો ભાંગતો
છતો થઈ રહ્યો ધનો, ચરણમાં ઢળ્યો હીરલો.
પછી હરખભેર પુત્ર નિજ પિતૃછાયા તળે
શુભાશિષ થકી, પ્રસાદ નવી પ્રેરણા બોધથી,

નેહું

જઈ નિત સવારમાં ચરણમાં પિતાસંમુખે
જવલન્ત ધૂણીમાં ધરી સકળ પાપને બાળતો.

હજી કુસુમથાળ બે રતનકેળવ્યા છોડથી
લઈ નિત સવારમાં—મૂશળધાર વર્ષાદ કે
ભલે કકડતી પડે દિલ ઠરાવતી ટાઢ તો—
સદા નિયમભક્ત ડાંગ લઈ હીરલો . ને મણિ
જઈ ફૂલ ચઢાવતાં જળ લઈ પ્રદબણા ફેરી,
નમે કંઈ ઘડી સુધી; સૂરજ એકલો એ જીએ ૧૬૪૦
અને કર પ્રસારતો જગવવા ઊંડા ધ્યાનથી.
ત્યહીં ઉભય વૃદ્ધ ડોક જરી થાય ઊંચી અને
વદે, કર થકી કરી નમન, ‘સૂર્ય! તુમ્યં નમઃ॥’

૧૬૬૪૬

